

Universiteit
Leiden
The Netherlands

De veelzinnige muze van E. Douwes Dekker
Francken, A.A.P.

Citation

Francken, A. A. P. (1990, November 22). *De veelzinnige muze van E. Douwes Dekker*. Van Oorschot, Amsterdam. Retrieved from <https://hdl.handle.net/1887/82753>

Version: Publisher's Version

License: [Licence agreement concerning inclusion of doctoral thesis in the Institutional Repository of the University of Leiden](#)

Downloaded from: <https://hdl.handle.net/1887/82753>

Note: To cite this publication please use the final published version (if applicable).

Cover Page

Universiteit Leiden

The handle <http://hdl.handle.net/1887/82753> holds various files of this Leiden University dissertation.

Author: Francken, A.A.P.

Title: De veelzinnige muze van E. Douwes Dekker

Issue Date: 1990-11-22

'Wat weten wy eigenlyk van de zogenaamde hoofdpersonen der geschiedenis? Van dezulken wier "leven en daden" – mits uit echte bronnen geput, en niet schryverachtig aangevuld of opgesierd – twee, drie... hoogstens tien bladzyden zouden vullen?' Dat zegt Multatuli in zijn idee 677. Ik probeer, uit 'echte bronnen' puttend, de inderdaad niet overvloedige gegevens over de jeugd van Eduard Douwes Dekker aan te vullen, en zo iets toe te voegen aan wat over deze 'zogenaamde hoofdpersoon' bekend is.

Eduard Douwes Dekker werd op 2 maart 1820 in de Korsjespoortsteeg te Amsterdam geboren; zijn vader was kapitein op de grote vaart. Hij volgde lager onderwijs en ging in maart 1832 naar de Latijnse school, maar maakte die opleiding niet af. Op 23 september 1838 vertrok hij op het schip van zijn vader naar Nederlands-Indië; hij had aangemonsterd als lichtmatroos. Tussen school en Indiëvaart heeft hij een tijd bij een textielfirma Van de Velde gewerkt. In april 1838 werd hij lid van de Maatschappij tot Nut van 't Algemeen (Departement Waterland).

Eduards vader was door zijn beroep zelden thuis. Er waren vijf kinderen. De oudste, Catharina (1809), trouwde in 1832 maar bleef nog jarenlang naast de deur wonen. Eduard had twee oudere broers (Pieter, 1812, en Jan, 1816) en één jongere: Willem (1823). Na de Latijnse school (sinds september 1827)¹ studeerde Pieter in de jaren dertig aan het Athenaeum Illustre en het Doopsgezind Seminarie in Amsterdam; hij werd dominee. Hij introduceerde Eduard in het Nutsdepartement.

Tot Eduards vrienden hoorde Piet te Winkel, een jaargenoot op de Latijnse school, later ook dominee, en inderdaad in Winkel. Iets ouder was Abraham des Amorie van der Hoeven, ook al aanstaand predikant, maar dat niet alleen. Ofschoon al op zijn 27ste overleden (1848), is hij bekend tot beroemd geworden als godgeleerde, kanselredenaar, prozaschrijver en dichter. Met hem hield Eduard na zijn schooljaren contact; ik wijs in dit verband op Van der Hoevens argumentatie voor de 'opdracht' van zijn (twee)

dissertaties² aan ene Burger, uit 1843. Van der Hoevens uitleg waarom het boek juist Burger wordt opgedragen, luidt in vertaling: 'Omdat ik immers nauwelijks een paar vrienden heb, zo dierbaar als jij, en slechts één die langer mijn vriend is. Hem zijn echter niet alleen onze studiën vreemd maar – wat mij meer spijt – hij is ook ver van hier.'³ Die verre vriend is Dekker; het wordt bevestigd door een brief van 29 december 1881 aan Kallenberg van den Bosch. Volgens Dekkers samenvatting zou bij Van der Hoeven over de opdracht te lezen staan: 'dat die eer eigenlijk mij [Dekker] toekwam.'⁴ Nog in augustus 1846 stuurt Van der Hoeven Eduard een opmerkelijke brief.

Dekker had meer ongewone vrienden. Op catechisatie leerde hij Piet Bleeker kennen, bezig aan de lange weg van eenvoudig apothekersknecht naar vissenkundige van grote reputatie, de 'Linnaeus van de vissen.'⁵ Ook met hem bleef er een relatie, net als met Arie Kruseman, later een bekende uitgever.

Tot zover enkele gegevens over Dekkers jeugd, ten dele 'geput' uit documenten in de *Volledige werken*, een tijdschriftartikel van Annelies Dirkse⁶ en de biografie van Paul van 't Veer.⁷

Multatuli debuteerde pas op zijn veertigste jaar. Sinds zijn vertrek uit Nederland duurde het meer dan twintig jaar voordat hij de bekende persoonlijkheid werd, van wie men de aandenkens – Van Dale adviseert: gedachtenissen – nauwkeurig bewaart (al is het maar om er een beetje mee te pronken) en over wie iedereen zich gemakkelijk en graag van alles herinnert. Zo bekeken is er over Dekkers jeugd nog vrij veel overgeleverd, al branden er voor ieder die zich in die tijd verdiept, een aantal vragen zonder begin van antwoord. Bij voorbeeld die naar de afgebroken opleiding.

De bronnen van kennis over de periode zijn velerlei. Het mees- te houvast geven in het algemeen min of meer officiële documenten, waarin de waarheid neutraal en onomstotelijk lijkt te zijn vastgelegd. Zolang ze elkaar niet tegenspreken, maar dat doen ze bij dit onderwerp alleen over bijkomstigheden. De hierboven vermelde gegevens kunnen bijna allemaal op deze manier gestaafd worden: met een monsterrol, Tabulae Scholasticae, vergaderverslagen of akten van de Burgerlijke Stand.

Veel meer over Dekkers jeugd is te vinden in zijn eigen mededelingen, voornamelijk in de zg. verlovingsbrieven, de eenzijdig

bewaard gebleven correspondentie met Everdina Huberta van Wijnbergen, die hij toen Everdine of Eefje noemde – later Tine. Het zijn brieven waarin hij zichzelf voorstelt als waardig echtgenoot, waarin hij om haar werft, en hoewel hij hier als zo vaak de tactiek van de extreme eerlijkheid volgt, moeten ze kritisch worden gelezen.

Dekker is doorgaans geen leugenaar. Toch zijn zijn uiteenzettingen vaak aanvechtbaar, omdat hij wordt meegesleept door zijn gevoelens. Hij was niet alleen een emotioneel mens, maar hij hing ook een theorie aan die de inspraak van het hart ongeveer tot hoogste waarheid stempelt. Daardoor had hij weinig zelfkritiek. Verlangens of rancunes kleuren zijn kijk op de realiteit en treden in zijn redeneringen op de voorgrond. Dit gaat soms tamelijk ver. Ik verwijs hier naar uitingen uit later tijd, wanneer zijn mededelingen in confrontatie met andere soms geen stand houden. Overigens zijn liefdesbrieven uit 1845 in het algemeen alleen voorzichtig te gebruiken als bron van inlichtingen over 1835.

Extra behoedzaamheid is nodig wanneer men jeugdherinneringen meent aan te treffen *in zijn werk*. Er zijn regelrechte beschrijvingen van gebeurtenissen, zoals zijn mededeling aan het begin van *Millioenenstudiën* over poëzie lezen samen met Bram van der Hoeven. Hier vinden we wel een persoonlijke visie, door een afstand van tientallen jaren gekleurd, maar het is in elk geval een authentiek verslag. We moeten de gegevens over zijn jeugd jaren echter ook uit ander werk peuren; uit de geschiedenis van Woutertje Pieterse bij voorbeeld, terwijl Multatuli zelf de gedachte dat dit een autobiografie zou zijn meer dan eens heeft weggehoond. Het is inderdaad geen autobiografie, maar er zitten wel autobiografische elementen in, zoals in bijna alle verhalen. Wie ze metterdaad gaat aanwijzen, en iedere biograaf is ertoe gedwongen, heeft voor zijn schifting al gauw de toetssteen van zijn eigen intuïtie nodig.

Dan zijn er mededelingen van derden, maar voor de jeugd jaren altijd van veel later en zelden uit de eerste hand. Dekkers tweede vrouw heeft in 1891 haar dagboek aantekeningen uit de jaren zeventig gepubliceerd: Multatuli vertelt over zijn jeugd. Nog riskanter voor biografen zijn andere verhalen, uit de derde of vierde hand, waaronder handen die niet te identificeren zijn. Over alle perioden van Dekkers leven zijn ze rondverteld, door felle voor- of tegenstanders verzonnen of althans in de gewenste

even felle tinten bijgeschilderd. Soms plaatst een precies onderzoeker er een voor altijd in de roddelrubriek,⁸ vaker blijft het waarheidsgehalte onzeker. Zo de illustere primeur uit 1921 van ds. Vos: Dekker stal in 1838 een rijksdaalder. Vos wist het 'van de Delftse hoogleraar B.H. Pekelharing, die het aan de weet was gekomen van zijn oom Klaas Pekelharing, die het aan de weet was gekomen van zijn broer Arie Pekelharing,'⁹ een kennis van Dekker. Wie een schrijver bestrijdt met de beschuldiging 'dat-i zilverwerk zou gestolen hebben, (...) is nu juist geen "ennemi" van de soort die men behoeft te vrezen,' riposteert Multatuli bij voorbaat.¹⁰ Toch duikt het verhaal van de rijksdaalder steeds weer op.

Wie zijn huis uitsluitend op de rots wil bouwen, beginne liever niet aan een biografie. Wie inzicht wil krijgen in Dekkers leven en zo zijn werk in juister verhoudingen wil zien, kan zich onmogelijk afsluiten voor alle gegevens waarvan de waarde onzeker is; hij zal moeten afwegen. Deze werkwijze is gevolgd door Multatuli's laatste biograaf, Paul van 't Veer.

Zijn boek over de jeugdijaren bevat nieuwe feiten, door Van 't Veer met documenten bewezen. Zijn sociale aanpak toont duidelijk aan dat Dekkers vader in een Pennewippiaanse klasse-indeling boven de kleine burgerij (en dus boven juffrouw Pieterse) geplaatst moet worden.¹¹ Van 't Veer spreekt van 'de top van de middengroepen' wat in een andere terminologie overeenkomt met welgestelde (t.o. mingevoerde) burgerstand.¹²

Van 't Veer gebruikt niet alleen documenten, maar ook het andere hierboven aangeduide materiaal. Wel kritisch, maar jammer genoeg met onvoldoende verwijzing, zodat de herkomst van de gegevens niet altijd duidelijk wordt en de lezer zich afvraagt of bepaalde gevoelens of denkbeelden door Dekker aan zichzelf of aan Wouter (en dan door Van 't Veer weer aan Dekker) zijn toegeschreven. De verklaring van deze oneffenheid ligt misschien in de postume verschijning van de onvoltooide biografie. De titel *Het leven van Multatuli* past niet goed bij een boek dat wordt afgebroken als Dekker nog maar net Multatuli is geworden. Er zijn ook een paar evidente fouten blijven staan.

Toch behoort dit halve boek tot de belangrijkste publikaties over Multatuli na de *Volledige werken*; door verwerking van nieuwe gegevens strekt het tot standaard aan wie iets wil melden over Dekkers leven tot *Max Havelaar*. Bovendien bevestigt het een

tweetal overwegingen waarop het hier volgende ten dele gebaseerd is. De eerste: dat Dekker moet worden gezien in zijn tijd en in zijn omgeving, dat beschrijving van zijn milieu, in ruime opvatting, de moeite loont.¹³ En verder het grote belang van authentieke en contemporaine documenten, vanwege hun geringe aantal en de betwistbaarheid van informatie uit andere bron.

Twee 'milieus' waarin Dekker verkeerd heeft, komen hier aan de orde: dat van het officiële onderwijs, de twee door hem bezochte scholen, en daarna het al genoemde departement Waterland van de Maatschappij tot Nut van 't Algemeen, evenzeer een vormingsinstituut, zij het in andere zin. Over beide vermeld en becommentarieer ik in literatuur en archieven aanwezige gegevens.

Mijn verhaal over het officiële onderwijs valt in tweeën uiteen: op een gedeelte over Dekkers onderwijzer H. Meskendorff volgt een stuk over de Latijnse school. Bij de behandeling van deze twee onderwerpen is mijn manier van werken dezelfde. Eerst geef ik ter introductie de voornaamste bekende feiten. Daarna probeer ik, met behulp van ten dele 'nieuwe' gegevens, het beeld van de figuur Meskendorff en van de Latijnse school te verduidelijken. Tenslotte verwijs ik voor beide onderwerpen naar uitlatingen van de latere Multatuli, en maak ik een concluderende opmerking.

De werkwijze is bij het officiële vormingsinstituut overeenkomstig, maar niet identiek. Op de inleiding over Dekker in 'het Nut', grotendeels aan Van 't Veer ontleend, volgen een paar bladzijden over de Maatschappij tot Nut van 't Algemeen in het algemeen, en pas daarna de gegevens over het departement Waterland. Een groter verschil met het voorafgaande gedeelte is te vinden aan het eind. De confrontatie van de historische feiten over het departement (in het bijzonder met betrekking tot de daar gelezen literatuur) met latere beschouwingen van Multatuli is voor mij aanleiding, de vraag naar overeenkomst en verschil aan de orde te stellen. Hierbij geef ik bijzondere aandacht aan zijn kritiek op de 19de-eeuwse letterkunde. Langs deze weg kom ik tenslotte tot een gedeeltelijke karakterisering van Dekkers schrijverschap, die overigens een vervolg krijgt in het afsluitende stuk van dit boek.

H.R. Meskendorff

In het najaar van 1851 schrijft Dekker uit Menado (op Celebes)

aan een heer Meskendorff, zijn onderwijzer van twintig jaar tevoren. Dit schrijven is niet teruggevonden, maar Dekker vertelt erover in een brief aan A.C. Kruseman, de al genoemde uitgever. Kruseman heeft ook een groot en in kleine kring nog altijd hooggeschat werk over de geschiedenis van de boekhandel op zijn naam; hij wist dus dat men sommige papieren moet bewaren. Zo kennen wij Dekkers mening over Meskendorff: 'Hebt gij plezier eens bij hem te gaan? 'T Is een fideel, braaf, knap mensch.'¹⁴ Ook in een door Dekker in deze jaren gebruikt notitieboek, het zg. Memoriaal, wordt Meskendorff een paar keer genoemd.¹⁵ De oudste vermelding, 'aan Meskendorff.-divers-Landmail.', bevestigt het bestaan van de genoemde brief. Het woordje 'divers' zal wel op de inhoud slaan.

Vlak voor en tijdens zijn thuisreis uit Batavia (1852) maakte Dekker allerlei aantekeningen, vaak plannen voor zijn verloftijd. Met zijn begrotingen zijn – natuurlijk – zeer aanzienlijke sommen gemoeid. Er zijn boodschappenlijstjes, ook met klusjes t.b.v. anderen, en een lange lijst van personen. Niet altijd wordt duidelijk wie bedoeld is en waarom een naam staat vermeld. De lijst inspireert tot speculatie; soms ook lost iemand een raadsel min of meer op.

Zo staat er bij 'Parijs' behalve bezienswaardigheden (die Dekker kennelijk wil bezoeken) ook een rijtje schrijvers van wie hij misschien de werken gaat aanschaffen. Of wil hij op visite? Tussen 'Eugène Sue' en 'Catacombes' vinden we dan nog de letters 'L.B.' vermeld, waarvoor Garnt Stuiveling zelfs twee spectaculaire oplossingen aan de hand doet: Louis Blanc of Louis Bonaparte (Napoleon III),¹⁶ de eerste onmogelijk en de tweede onwaarschijnlijk. La Bastille? Meskendorff geeft minder moeilijkheden. Na en zelfs naast het hoofdje Amsterdam wordt hij genoemd als eerste in een reeks te bezoeken personen, nog wel met tussen haakjes de toevoeging 'cadeau'. Verderop komt hij opnieuw voor. Onder 'Amsterdam 30 Decr.' staat onder meer 'meskendorff' s avonds 8 uur', maar onder zóveel meer dat hieruit niet meteen een bezoek van Dekker op die dag en dat uur volgt: hij kan ook op 30 december genoteerd hebben op welk uur de onderwijzer gewoonlijk thuis was. Dat hij hem bezocht heeft lijkt zeker.

Bij Huet vinden we dat Multatuli 'nog vele jaren daarna den onderwijzer Meskendorff een warm hart toedroeg.'¹⁷ Huet heeft Dekker persoonlijk gekend, maar zijn opstel steunt zozeer op

papieren van Kruseman dat wij deze mededeling over Meskendorff rustig terug kunnen voeren op de hierboven geciteerde brief ('fideel, braaf, knap').

Hendrik Roelof Meskendorff werd op 15 maart 1805 in Weesp geboren. Zijn vader, Johan Hendrik, werkte op het postkantoor.¹⁸ Het onderwijzerschap zal in de weinig beweeglijke maatschappij van deze tijd voor Meskendorff misschien het hoogst bereikbare zijn geweest. Was het een stap vooruit in vergelijking met het beroep van de vader? In een moderne publikatie worden onderwijzer en kantoorbediende in één adem genoemd als fatsoenlijke armen die van een krap salaris de status van ontwikkelde moesten ophouden.¹⁹ Tegen de lage lonen van de onderwijzers heeft Multatuli, toch geen vriend van het schoolonderwijs, in idee 829-830 fel geprotesteerd. Lang niet als enige; Lindo laat begin jaren vijftig de onderwijzer optreden in een reeks Nederlandse Uncle Toms.²⁰

De cijfers wijzen inderdaad uit dat de onderwijzersinkomens die van ambachtslieden en keuterboeren in het algemeen niet overtroffen. In 1850 zijn er in Friesland nog 125 onderwijzers met een salaris, minder dan f 300,- (per jaar natuurlijk, te vergelijken met f 6000,- nu). Een schrille vergelijking kan men maken met het tractement dat op 8 oktober 1851 wordt vastgesteld voor de nieuw benoemde assistent-resident van Amboina, Eduard Douwes Dekker: dit was twintig keer zoveel, f 6000,-. Kregen de onderwijzers weinig of de Indische bestuursambtenaren veel? Bij ruimer vergelijking blijkt Dekkers salaris werkelijk erg hoog, terwijl de f 300,- van de Friese onderwijzers net genoeg was om in leven te blijven.²¹

Maar hiermee is de onderwijzer Meskendorff nog lang niet geplaatst. Voor een beoordeling van onderwijzersalarissen in de eerste helft van de 19de eeuw moet je de grote verschillen tussen de onderwijzers onderling in het oog houden. De landelijke overheid begon zich wel met het onderwijs te bemoeien, maar betaalde hooguit een aantal bureau-ambtenaren en inspecteurs, geen onderwijzers. De betrokkenen hadden dus geen last van ministerieel voorgeschreven salarissen of kortingen daarop, maar in het algemeen was de afzijdigheid van het rijk toch een nadeel.

Wat moest een onderwijzer nu doen om van de slechte onderwijzersalarissen de minst slechte te verwerven? Om te beginnen moest hij bij het provinciale toelatingsexamen een zo hoog mo-

gelijke rang zien te halen. Er waren er vier; de eerste, met eisen op het gebied van natuur- en wiskunde, werd bijna nooit gegeven. De tweede, de categorie van de 'zeer goeden',²² stelde verdergaande kennis van de taalregels verplicht, terwijl ook aardrijkskunde en geschiedenis op het programma stonden.²³

Meskendorff bracht het er tenslotte uitstekend af. Op zijn achtentiende wordt hij vermeld onder de toegelaten onderwijzers in Noord-Holland, aanvankelijk met de derde rang, de gewone. Hij was toen 'ondermeester in Amsterdam' (14 oktober 1823)²⁴ Op 17 oktober 1827 kende de provinciale onderwijscommissie hem nog de tweede rang toe,²⁵ waaruit we misschien kunnen afleiden dat hij niet alleen in de praktijk van de klas was opgeleid maar ook een kweekschool had bezocht.

Hij kon nu verschillende kanten op. In het lager onderwijs bestond in deze tijd al de tegenstelling van openbaar versus bijzonder onderwijs, maar met enigszins andere inhoud. De termen geven aan hoe het onderwijs betaald werd en slaan niet op de methode of op de ideologie. Alle onderwijs was christelijk, waarbij een in streek of stad overheersende sekteleer ook op school veel invloed had. Maar het uitgesproken catechetische onderwijs per richting had buiten de officiële schooltijd plaats.

Het openbaar onderwijs was overheidszaak en werd grotendeels door de gemeente bekostigd. De ouders betaalden in het algemeen geen schoolgeld. De onderwijzerssalariissen waren dan ook laag, al verschilt dit nog wel per plaats. Het laagst zijn ze op het platteland; onderwijzers moeten er nog lange tijd allerlei bijbaantjes aanhouden. Deze scholen waren bestemd voor de kinderen van de armen, d.w.z. ongeveer 65% van de bevolking,²⁶ die inderdaad in groten getale op school verschenen, zonder dat er voldoende onderwijzers werden aangesteld. De rijken stuurden hun kinderen niet; zij namen een gouverneur in dienst. Het ligt voor de hand dat ook de gouverneurssalarissen sterk uiteenliepen. Krenterige ouders konden volstaan met een goedkope deeltijdwerker, misschien die zelfde (schnabbelende) onderwijzer van de dorpsschool. Over dit onderwijs zijn weinig gegevens bekend. Het is een vorm van bijzonder onderwijs, in de 19de-eeuwse betekenis van het woord: onderwijs zonder overheidssteun. Leerplicht bestond uiteraard niet; de overheid bemoeide zich met dit privé-onderwijs in geen enkel opzicht.

Wel enigszins met het *klassikale* bijzonder onderwijs, al had de

bemoeienis, zonder geldelijke stok achter de deur, weinig kracht. De scholen waren verdeeld in twee klassen. Die van de eerste klasse gingen uit van min of meer liefdadige instellingen zoals de Maatschappij tot Nut van 't Algemeen. De beste financiële vooruitzichten gaven wel de bijzondere scholen van de tweede klasse, volgens een inspecteur 'ondernemingen der onderwijzers zelve.'²⁷ Hier leefde de onderwijzer van volgens allerlei tarieven geïnd schoolgeld. Hij moest zijn school dus zo aantrekkelijk mogelijk maken, vooral in de ogen van ouders uit de goeide middenklasse, die meer konden betalen.

Maar eerst moest de vrije ondernemer die een bijzondere school van de tweede klasse wilde beginnen, beschikken over een vestigingsvergunning: om de kwaliteit te waarborgen en het aanbod naar de vraag te regelen stelde de plaatselijke overheid aan de kandidaat bepaalde eisen. In Amsterdam, in de 19de eeuw voor onderwijzers als vestigingsplaats waarschijnlijk meer gewild dan later, werd zelfs een plaatselijk examen georganiseerd; om deel te nemen moest men al een 'acte van rang' bezitten. Het is een vergelijkend examen, waarbij vooraf vaststaat dat er even veel kandidaten zullen slagen als er plaatsen zijn.

Op 12 januari 1829 verklaart de schoolcommissie van Amsterdam zes 'schoolhoudersplaatsen' vacant. Op 9 maart hebben dertien onderwijzers gesolliciteerd, een van de eerste rang, vijf van de tweede en zeven van de derde. Het examen is op 30 maart. Op 14 mei beschrijft de commissie het algemeen niveau aan Burgemeester en Wethouders als enigszins teleurstellend. Meskendorff levert in de misère opnieuw een goede prestatie: hij wordt, nog voor de eersterangscolllega, bovenaan de voordracht gezet. Als huidige functie wordt nog altijd 'ondermeester alhier' vermeld.²⁸

Het is niet helemaal uitgesloten dat Eduard Douwes Dekker al bij ondermeester Meskendorff in de klas heeft gezeten, maar hij zal in ieder geval leerling van Meskendorffs eigen school zijn geweest, gedurende een niet nader te bepalen deel van de jaren 1829-1832. In het laatste jaar was die school gevestigd in het eerste arrondissement, wijk 5 no. 1298.²⁹ Hier zal Dekker de school bezocht hebben. Het is in onze eigen taal de Warmoesstraat, naast de hoek Papenbrugsteeg (richting Steenhouwerssteeg), nummer 140. Mekagangers hoeven niet meteen op pad want in april 1940 bleef na een brand alleen de begane grond over en ook die werd in 1978, bij de bouw van een stapelplaats voor automobielen, opgeruimd.³⁰

Over het eerste begin van de school van Meskendorff is niet veel bekend; de meester kon zich in ieder geval een huwelijk permitteren (24 december 1834).³¹ Wel zijn er twee getuigenissen over het eind van de jaren dertig; de eerste daarvan uit de tweede hand.

Het gaat om de jeugdherinneringen van Jan van Erven Dorens, geschreven in 1928,³² waarin verhalen van zijn vader worden doorverteld. De vader is geboren in 1830.

Hy ging, na van zijn tantetjes lezen te hebben geleerd, op zyn zevende jaar naar de Fransche school op de O.Z. Voorburgwal by den Heer Meskendorf, een beroemde schoolmeester van dien tyd. [...] Alle religies werden toegelaten. De 'Mesjeu' deed een gebed voor en na schooltyd dat voor allen gelden kon. De Roomschen maakten er een kruisje by. De Catechismus van alle diverse gezindten werd overhoord en een Catechiseermeester kwam voor de Protestanten de uitleggingen doen, terwyl de Roomschen daarvoor naar hun kerk gingen. [...] Ofschoon hy de school reeds op zyn veertiende jaar verliet had hy goed geprofiteerd. Hy sprak onberispelyk Fransch, drukte zich goed uit in het Engelsch en had goede notie's van het Duitsch. [...] Op de school van den heer Meskendorf werd eens per jaar toneel gespeeld. [...] Toen hy by den heer Meskendorf alles geleerd had wat er daar op school te leeren viel, wilde de goede onderwyzer hem absoluut in de beginselen van het Latyn bekwamen om een paar jaar Latynsche school uit te winnen en daarna het Athenaeum te bezoeken.

Maar dat ging niet door. Dit verslag heeft onmiskenbaar, en begrijpelijkerwijze, een roze tint. Des te beter dat er ook iets uit de eerste hand is bewaard.

Ik bedoel één van de verslagen van Henricus Wijnbeek (1772-1866), inspecteur van het onderwijs met een almaar groeiende taak: ook aan wat de staat bij uitzondering wél betaalde werd getornd. In 1832 kreeg Wijnbeek alle niet-universitaire onderwijs onder zijn toezicht. Reinsma, Fortgens e.a. hebben Wijnbeeks werk bijzonder geprezen en zijn rapporten als unieke bron voor onderwijsgeschiedenis onder de aandacht gebracht.³³

In 1839 bracht Wijnbeek verslag uit over de lagere scholen van Noord-Holland. Hij vindt in Amsterdam de 'Nederduitsch-

Fransche dagscholen voor jongens en meisjes [...] over het algemeen middelmatig' en gaat verder:

Als zoodanig vond ik de school van H.R. Meskendorf, Warmoesstraat bij de St. Jansstraat, no. 28, waar ik, op twee bovenkamers, in de eene telde 54 meisjes en kleine jongens, zittende deels op banken zonder lessenaars. In de andere 40 jongens aan goede tafels. Nergens was orde of stilte en de goedgehartige man scheen zich daarover niet te bekommeren. Hier werd vrij goed Fransch en Hoogduitsch en tamelijk Engels geleerd.³⁴

Het door Wijnbeek genoemde adres verwijst naar het nog bestaande huis Warmoesstraat 157: de school was naar de overkant verhuisd. Het adres bij Van Erven Dorens dateert van iets later.

Verslagen als de hier geciteerde verleiden snel tot speculatie. In elk geval had Meskendorff een 'Fransche school,' in het algemeen bestemd voor de meer gegoeden.³⁵ Behalve de moderne talen – vooral Frans – leerde men op dit schooltype schrijven en rekenen, bijbelse en vaderlandse geschiedenis, en aardrijkskunde. Bij Meskendorff zaten jongens en meisjes (maar de oudere jongens kennelijk apart) van verschillende godsdienst. Opvallend is in beide stukjes de opmerking over de talenkennis. Als ik de vaardigheid van Dekker hiermee in verband breng – zijn grote kennis van het Frans – drijf ik inderdaad de wateren van speculatie binnen: mijn oordeel staat niet in 19de-eeuws kader, en dat van Van Erven Dorens over zijn vader waarschijnlijk evenmin. Nog verleidelijker is de gedachte dat de verdraagzame Meskendorff door de 67-jarige inspecteur ten onrechte op zijn orde wordt aangesproken, dat zijn soepelheid juist ideaal moet zijn geweest voor een leerling als Eduard...

Keren wij snel terug naar de bronnen. Over de school zijn namelijk in de jaren 1843-'52 door de schoolcommissie een aantal gegevens vastgelegd.³⁶ Wat blijkt? Binnen dit decennium verandert er heel weinig. De school is gevestigd op een adres dat afwisselend als 'Fluwelen Burgwal 58' en 'Oude Zijds Voorburgwal' wordt opgegeven: de Fluwelen Burgwal, nu ook officieel opgegaan in de O.Z., was zijn naam in feite al half kwijt. Over bekwaamheid en gedrag van de onderwijzer wordt gunstig gerapporteerd en Meskendorff krijgt zelfs de aanduiding 'zeer goed' voor de staat van het schoolvertrek en voor het onderwijs zelf. De

meeste tijd heeft hij niet minder dan vijf ondermeesters en een secondante in dienst, terwijl het aantal leerlingen, honderd, met het cijfer van Wijnbeek overeenkomt.

Het opmerkelijkste gegeven is het schoolgeld. De opmerking van Van Erven Dorens over de 'beroemde schoolmeester' komt niet voort uit een neiging om alles van zijn vader gunstiger of interessanter voor te stellen: Meskendorffs tarieven laten zien dat hij inderdaad veelgevraagd was bij wie het betalen kon. In 1843 is men f 80,- tot f 100,- verschuldigd, in 1852 gewoon f 100,- (nu ongeveer f 2000,-). Zijn school is een van de duurste van Amsterdam en hoe groot zijn onkosten ook geweest mogen zijn, de f 10.000,- aan jaarlijkse inkomsten leiden tot de conclusie dat hij ten opzichte van zijn vader inderdaad gepromoveerd is, niet alleen in intellectueel opzicht, maar ook financieel. Dit beeld wordt nog bevestigd door een derde bron: in de levensbeschrijving van R.W.P. de Vries, scholier omstreeks 1850, is de onderwijzer Meskendorff 'een welbekende naam destijds voor Amsterdammers, die er een vaag gevoel van erge deftigheid aan verbonden.'³⁷

In het voorafgaande is het inkomen van de assistent-resident Dekker vergeleken met de f 300,- van de Friese schoolmeester. Maar toen deze assistent-resident rond de jaarwisseling '52-'53 zijn oude onderwijzer opzocht was er geen schrille tegenstelling. Al haalde de meester niet bij de leerling, beider carrière was tot dan toe geslaagd.

In 1858 doet Meskendorff een laatste zet. In Den Haag koopt hij de buitenplaats Het Kleine Loo, tegenover Huis ten Bosch.³⁸ Op deze toen nog *zeer* luisterrijke plek opende hij een kostschool waar een vrij gering aantal jeugdige commensalen onder dak kwam, hoofdzakelijk kinderen van Indiëgangers.³⁹ Een prijscourant is niet teruggevonden.

Voor de leerlingen van deze school schreef de volksdichter J.P. Heije ('Een karretje langs de zandweg reed'), die met Meskendorff bevriend was, een 'Noord-Zeebad-Lied'⁴⁰

De wolk omhoog – de zee beneen:
De duintop blinkt van glansen;
De baren stormen om ons heen,
De naakte jongens dansen
En springen, hand aan hand, in 't nat,
Dat op hun borst in vlokken spat.

En vijf andere coupletten. Drie maal per week gingen de jongens naar Scheveningen, deelt Heije mee.⁴¹

In februari 1865 overleed Meskendorff. In de Haagse pers verschenen lovende herdenkingsstukjes.⁴² Zijn schoolgebouw werd verkocht aan de koningin,⁴³ wat van weinig onderwijzers gezegd kan worden. Meskendorff had een goede naam als pedagoog, maar hij beschikte ook over kwaliteiten als organisator en zakenman. Deze zeldzame combinatie maakte zijn school in Amsterdam tot een goede onderneming in meer dan een betekenis. Op zijn 53ste is hij vitaal genoeg om, waarschijnlijk met meenemen van een aantal leerlingen, nog een sprong omhoog te wagen.

De informatie die de *V.w.* over Meskendorff bieden, behoeft aanvulling. 'Tweede onderwijzer aan de Bijzondere School der tweede klasse aan de Fluwelen Burgwal 56'⁴⁴ geeft in twee opzichten een te nederig beeld van zijn positie. In de eerste plaats omdat de tweede klasse zonder toelichting opgevat kan worden als: minder dan de eerste. En vervolgens in het onjuiste 'tweede onderwijzer', dat deze welvarende schooldirecteur wel te danken zal hebben aan zijn vakdiploma, de door hem behaalde tweede rang. Dat het hier vermelde adres niet uit de tijd van Dekker is, was al duidelijk.

Meskendorff is te herkennen in de onderwijzer uit de ideeën 214 en 380. 'Voor acht jaren,' schrijft Multatuli in 1862, 'bezocht ik de school, waarop ikzelf had geleerd dat men 't woord mens moet schryven met c.h.' Ouders in Indië hadden hem gevraagd te gaan, omdat hun kinderen juist op diezelfde school waren. Nadat hij de scholieren 'wat genoeg had verschaft, door ze mee te nemen naar komedie of concert' – Dekker in zijn geliefde rol van nabob – ging hij samen met de school naar Artis. De onderwijzer is een bekwaam man. 'Hy mishandelt de kinderen niet. Hy gebruikt ze niet als dienstdoden. Hy beschouwt ze niet als indische koeien voor z'n hollandse melkery op kleinen schaal...' Ook is hy 'gemoedelyk braaf. De godsdienst – zie, ik geloof ditmaal 'n ongehuichelde! – speelde de hoofdrol, zoals ge zult bemerken als ge lezen wilt wat my met hem weervoer in Artis.'

Als ik, met de eerder bepleite voorzichtigheid bij gebruik van gegevens uit Multatuli's werk, aanneem dat wij hier inderdaad met Meskendorff te doen hebben – behalve de braaf- en bekwaamheid pleiten de Indische kinderen ervoor en een nadere

bevestiging zal dadelijk volgen – dan valt meteen op dat in de nog wel vriendelijke beschrijving afstandelijkheid overheerst. Het enthousiasme van 1851 is verdwenen.

Volgt deze anekdote: de kinderen zijn niet weg te slaan van de apenkooi, wat Dekker erg ongerust maakt. Hij vindt het apenspel niet geschikt voor alle leeftijden, vreest zinnenprikkeling – het woord ‘verlustigen’ valt – en is bang voor bederf van de kindersziel. Maar als hij de onderwijzer erop af wil sturen, krijgt hij bijna een terechtwijzing: ‘hun lichaam is ’n tempel Gods.’ Multatuli wordt er in 1862 nog kwaad om. Tegenover de preutsheid van de progressieve schrijver blijft hier de christelijk-verlichte houding van Meskendorff, enigszins in de geest van de Maatschappij tot Nut van ’t Algemeen, gemakkelijk overeind. Zijn plooibaarheid gold niet alleen de orde in het leslokaal.

Bij dit beeld past minder Multatuli’s herinnering aan de Franse school in idee 564, uit 1868. Hier raakt de onderwijzer geïrriteerd als de jonge Dekker een kritische vraag stelt: ‘“Mauvaise-marque à Mr Edouard pour impudence.” Och, wat al mauvaise-marques heb ik later in ’t leven gekregen, voor zúlke impudentiën!’ Kleurden Dekkers herinneringen aan Meskendorff steeds somberder, was die somberte nodig in het kader van zijn beschouwing over vrije studie of ging het hier om een andere onderwijzer? In elk geval het eerste, want op 8 juni 1881 schrijft Multatuli in een halfserieus autobiografietje: ‘Na m’n 12e jaar heeft de fransche M’nsieur me niet meer gezien. Ja toch, eens of tweemaal, in ’53. Er staat iets van in mijn Ideeën. Maar geleerd heb ik toen weinig anders dan dat er van den man weinig te leeren viel.’⁴⁵

Het verhaal van idee 564 zal ook wel op een herinnering aan Meskendorff teruggaan. Volgens Marie Anderson⁴⁶ was Dekker als kind al fier en hoogmoedig, en verwonderde het zijn ‘vroegere onderwijzer’ niet dat uit ‘den jongen D.D. *Multatuli* gegroeid was.’

Van ’t Veers aanduiding van Meskendorffs school, ‘een Bijzondere School der tweede klasse, een indeling op grond van het te betalen schoolgeld’⁴⁷ is juist, maar kan makkelijk leiden tot het misverstand dat er een eerste klasse met meer schoolgeld zou zijn geweest, ook al omdat kapitein Dekker meteen in de ‘bescheiden burgerij’ geplaatst wordt. Zulke termen laten zich niet losmaken uit hun verband. Hoewel Meskendorff in 1830 nog niet was waar

hij in 1850 stond en de bewaarde gegevens vooral op die latere periode slaan, ondersteunt alles de door Van ’t Veer uiteindelijk gegeven sociale situering van het gezin Dekker, ver boven de kleine burgerij. Eduard bezocht net als de Hallemannetjes, maar i.t.t. Woutertje Pieterse, de *Franse* school; hij had een uitblinkende, moderne onderwijzer; zijn vader wilde het beste klassikale onderwijs dat er te krijgen was. Dat zijn familie ‘van stand nog iets beneden ’t middelmatige’ zou zijn geweest, zoals hij Van Hall schrijft op 27 december 1875, is aanvechtbaar. Meer vertrouwen verdienen zijn autobiografische mededelingen van 8 juni 1881, waar te lezen is: ‘Mijn ouders waren welvarend en godsdienstig, maar zeer eerlijk.’⁴⁸ De eerste zes woorden worden in de documenten bevestigd; de tegenstelling is voor rekening van Multatuli.

De Latijnse school

De scholier Van Erven Dorens, een van de getuigen over Meskendorff, verliet de Franse school pas op zijn veertiende. Veel leerlingen kregen hier hun eindonderwijs.⁴⁹ Maar wie uiteindelijk naar de Hogeschool wilde om letteren, rechten of theologie te studeren, kon ter verdere voorbereiding na de Franse naar de Latijnse school, die officieel al bij het hoger onderwijs werd gerekend.

Soms namen de Latijnse scholen een toelatingsexamen af; ook nam men wel genoegen met een verklaring van de onderwijzer. Over een eventueel toelatingsexamen van Eduard Douwes Dekker is niets bekend. Het Album Discipulorum is het enige archiefstuk van de Latijnse school met zijn naam. Hij schreef er in 1832 eigenhandig ‘Eduard Douwes Dekker Amstelod VI 12’ in, waarbij de getallen slaan op de zesde klas (de eerste was de hoogste) en op Eduards leeftijd. Hieruit volgt dat hij zich in elk geval niet voor 2 maart heeft ingeschreven, want toen was hij nog elf. De precieze datum 6 maart, vermeld bij Van ’t Veer, berust op een verkeerde opvatting van de VI.⁵⁰

Wat stelde de Latijnse school in deze tijd eigenlijk voor?⁵¹ Het schooltype had zijn bloeiperiode gekend in de 17de eeuw, toen iedere stad een Latijnse school wilde. De 18de is een periode van teruggang, maar pas tegen het eind van die eeuw komt er kritiek. Die betreft de geringe kwaliteit van de leraren en de slechte organisatie, allebei veroorzaakt doordat de verantwoordelijke – ste-

delijke — overheid geld noch moeite voor de school overhad, en in de derde plaats het beperkte programma: er was maar één vak, klassieke talen.

In de Franse tijd zijn er, zowel tijdens de Bataafse Republiek als onder Lodewijk Napoleon, pogingen tot verbetering gedaan, maar omdat de onderwijsvernieuwers hun werk begonnen met het *lager* onderwijs en hun door de woelingen van deze periode maar weinig tijd gegund werd, was er in 1810 aan de Latijnse school nog altijd niets veranderd. Nauwelijks was Holland ingelijfd of de keizer stuurde onderwijsinspecteurs naar het noorden. Hun rapport over de Latijnse school was ruïneus. Terwijl het lager onderwijs 'boven alle lof verheven' genoemd werd, schonken zij de Latijnse school de omgekeerde kwalificatie: 'beneden alle kritiek.'⁵² Verder valt hier te lezen dat er op de Latijnse school bijna niets was veranderd sinds de tijd van Alva.

Eind 1811 werd het onderwijs bij Keizerlijk Decreet in het Franse systeem opgenomen. Een overwinning van Napoleon in de slag bij Leipzig zou dus het verdwijnen van de Latijnse scholen betekend hebben. Nu haalden zij, ook dankzij de verdragings tactiek van de nieuwe compatriotten, ongeschonden het nieuwe koninkrijk.

Het beperkte programma, zoals vermeld al in de 18de eeuw aanleiding voor kritiek, had de Fransen nogal verbaasd. Waarom werd er zo'n zwaar accent op de klassieke talen gelegd, vooral op het Latijn, met volledige verwaarlozing van de natuurwetenschap en de moderne talen, het Frans inclusief? Het eerste deel van een verklaring ligt in de al even beperkte functie van de Latijnse school; enkel en alleen voorbereiding op het 'echte' hoger onderwijs. En het tweede deel is te vinden in dat hoger onderwijs zelf, dat nog tot ver in de 19de eeuw voor veel vakken in hoofdzaak Latijnse colleges kende. 'Een zaamengevloeiende hoop ongegadigden en kinders' verwachtten de curatoren van Franeker in de academiebanken, bij een onverhoopte invoering van de moedertaal.⁵³ Een student moest uitstekend Latijn verstaan en die taal niet al te beroerd spreken en schrijven. Daarvoor was veel tijd nodig.

Toch vond ook de nieuwe koninklijke regering verandering voor de Latijnse school noodzakelijk. Er werd een inspecteur aangesteld, de hierboven al in prijzende zin genoemde Wijnbeck. Met dit besluit kwam de landelijke overheid voor het eerst de klas binnen. In 1816 werd er bovendien een reglement vastgesteld, dat

zestig jaar van kracht zou blijven. Het is een merkwaardig stuk met twee gezichten: het toont enerzijds een radicale vernieuwingsdrang, anderzijds een heel gematigde houding.

Gematigd, zo niet behoudend, is men in de voorschriften voor de vakken en de per vak beschikbare tijd. (Dit kon moeilijk anders zolang niet ook het hoger onderwijs werd aangepakt.) De lessen zijn van 9 tot 12 en van 2 tot 5, met op woensdag en zaterdag vrije middagen (die weer voor catechisatie bestemd konden worden), maar in de drie wintermaanden gaat de bel al om vier uur. De klassieke talen krijgen van die dertig uur ('s winters 26), er maar liefst twintig toegewezen.⁵⁴ Voor de nieuwe vakken blijven dus tien uur over, in de winter zes. Om de bedoeling extra duidelijk te maken bepaalt het reglement ook nog, dat deze nieuwe vakken uitsluitend op de laatste uren van ochtend en middag gegeven mochten worden, de minst gunstige. Om welke vakken gaat het hier? Het reglement somt op: wiskunde, moderne aardrijkskunde, aardrijkskunde van de oudheid, nieuwe en oude geschiedenis, mythologie. In feite dus voor de helft ondersteuning van de klassieke talen en maar voor een heel klein deel tegemoetkoming aan de kritiek. Voor de wiskunde is praktisch geen ruimte, de moderne talen lijken niet te bestaan. En zelfs dit kleine knicksje voor de eisen van de tijd kan nauwelijks worden uitgevoerd. De praecipitoren willen geen wiskunde geven of weten er niets van. Dan maar de plaatselijke onderwijzer binnengehaald (nog goedkoper ook), maar de scholieren nemen deze meester noch zijn vak serieus (wiskunde, wat heb je eraan?) en de mathesis wordt op veel scholen het aangewezen keetje. Een rector zegt: 'Zeven en dertig jaren heb ik op verschillende plaatsen onderwijs gegeven, maar nergens nog gevonden, dat de jeugd de vereischte achting en gehoorzaamheid aan die Heeren bewees welke behalve de gewone leeraren in iets anders dan in het Grieksch en Latijn onderricht gaven.' Niemand had het volgens hem 'zoover kunnen brengen, dat hij om het op zijn zachtst te noemen, met ons in gelijke achting stond of zoo volkomen gehoorzaamd werd als het gewicht der zaak vorderde.'⁵⁵

Maar het reglement reageert wel duidelijk op een andere kant van de kritiek, die op de organisatie en die op de leraren. De Latijnse school was voor veel steden een statussymbool. Zelfs bij een miniem aantal leerlingen weigerde het stadsbestuur opheffing, terwijl men aan de andere kant aan een instelling waarvan zo

weinigen gebruik maakten toch ook geen geld wilde besteden. Zo verwerd het rectoraat van de Latijnse school tot een bijbaantje voor geestelijken van verschillende gezindte of voor andere functionarissen die wat Latijn kenden of vroeger gekend hadden. Deze mensen ontvingen, zo lijkt het, af en toe wat scholieren bij zich thuis. In kleine steden bestond de Latijnse school soms nog uitsluitend op papier: iemand kreeg jaarlijks een gering bedrag, mocht zich rector noemen, maar zag jarenlang geen enkele leerling.

Zo iets is bij de nieuwe bepalingen over de schooltijd uitgesloten. Tegelijkertijd stelde het reglement scherpe eisen aan de docenten. De gewone leraren, de praeceptoren, moesten in elk geval kandidaat in de letteren zijn; van de rector, en bij grote scholen ook de conrector, werd zelfs een doctorstitel gevraagd.

Het nieuwe reglement en het doortastende optreden van Wijnbeek, die met ongekende snelheid het land doorreisde, hebben verbetering gebracht maar geen definitieve keer ten goede. De overheid liet het bestuur in feite toch aan de zg. curatoren, plaatselijke notabelen die niet betaald werden. Het moest alweer goedkoop blijven. Om dezelfde reden, uit sociale overwegingen, en omdat er te weinig bevoegde leraren waren, bleven de zittende docenten op hun plaats, zodat de verbetering maar langzaam binnensukkelde. Bovendien moest Wijnbeek steeds meer tijd aan andere onderwijsvormen besteden, want ook op de inspectie werd beknibbeld.

Het nieuwe programma had de beperkte functie van de Latijnse school met kracht bevestigd, zodat zich alleen leerlingen vertoonden die hun zinnen beslist op het hoger onderwijs hadden gezet. Niets op tegen, maar ook van die kleine groep kwam niet eens iedereen. De Latijnse school had wel als enige voorbereidende onderwijsinrichting het recht om een leerling te 'promoveren', tot het hoger onderwijs toe te laten, maar er was een andere weg opengelaten: de universiteit kende ook nog een openbaar toelatingsexamen.

Toen de vader van Van Erven Dorens van school ging, citeerde ik al, 'wilde de goede onderwyzer hem absoluut in de beginselen van het Latyn bekwamen om een paar jaar Latynsche school uit te winnen en daarna het Athenaeum te bezoeken.' Hier is een andere ontwikkeling te bemerken, nadelig voor de Latijnse school: wie sneller naar de universiteit wilde, nam privé-les.

De universiteiten waren, natuurlijk, autonoom in het vaststellen van hun toelatingsexamen. Omdat zij ook toen al afhankelijk waren van een groot studentenaantal maakten zij de examens niet te moeilijk. Dit veroorzaakte vroeggeboorten, studenten met een halve schoolopleiding, en stimuleerde uiteraard de belangstelling voor de privatdocent. Niet alleen ter besparing van tijd zocht de klandizie hem op, ook uit financiële overwegingen. Een commentaar uit de tijd zelf laat hiervan iets zien:⁶

Over het algemeen is, gelijk hier achter in den vergelijkenden staat van het getal leerlingen wordt aangewezen, dat getal, hetwelk reeds in 1831 en 1832 eenige vermindering had ondergaan, in 1833 wederom, en wel iets merkbaarder, afgenomen.

Onder de oorzaken dier vermindering mogen geteld worden, deels de toenemende gelegenheden op zoogenoemde instituten, of bij particuliere onderwijzers, tot het aanleeren der oude talen, deels het verlaten der Latijnsche School door sommige leerlingen, vóór dat zij den volledigen schoolcursus hebben afgehoopen.

Dit laatste geeft aanleiding om te vermoeden, dat het examen, hetwelk door ieder, die niet van een Openbaar Gymnasium naar de Hoogeschool bevorderd is, moet afgelegd worden om als *civis academicus* te worden ingeschreven, niet met genoegzame gestrengheid wordt afgenomen.

Deze situatie, gevoeld als een wantoestand, is lang blijven bestaan, omdat hier het belang van de Latijnse school in botsing kwam met het persoonlijk belang van velen: niet alleen het belang van de privatdocent en zijn leerling, maar ook dat van de hoogleraar, die veel studenten wilde en voor wie het bij de onderwijsvorm van die tijd weinig uitmaakte als sommige studenten hem niet eens verstonden. Zelfs bij de Latijnse school was weinig oppositie te verwachten. Trad bijvoorbeeld ook een onderwijzer zonder klasieke scholing als Meskendorff op in de functie van privatdocent, veel vaker werd deze taak verricht door de praeceptoren zelf, die op die manier in hun bijbaan de eigen werkgever beconcurrerden.

Met deze zwarte kijk op het privatdocentschap contrasteert overigens iets anders. Ook zucht naar kennis kon reden zijn, de

thuisleraar boven de Latijnse school te verkiezen. Ouders vonden het schoolprogramma met recht ouderwets en lieten een 'gouverneur' na de lagere ook nog de voorbereidend-hogere opleiding verzorgen. Deze privaattoecent was natuurlijk niet goedkoop. Hij had uitsluitend rijke leerlingen.

Al deze factoren maakten dat het met de Latijnse school kwakkelde bleef. Maar voor de beoordeling van onderwijs in de eerste helft van de 19de eeuw is, meer nog dan later, kennis van de plaatselijke situatie nodig. De verschillen zijn groot.

Het voor de hand liggende vermoeden, dat de Latijnse school van Amsterdam wat meer heeft voorgesteld dan die van b.v. Sloten, krijgt bevestiging uit bewaard gebleven gegevens. Over de Amsterdamse leraren zijn de strenge rapporteurs van Napoleon tamelijk te spreken. In Amsterdam had de Latijnse school ook steeds de hoogste salarissen.⁵⁷ Deze weelde was kennelijk niet af te zien aan het schoolgebouw, weliswaar aan de/het Singel gelegen maar door Van 't Veer 'kale hallen' genoemd.⁵⁸ Maar het gebouw was niet het belangrijkste.

Latijnsche school, Latijnsche poort!
Gezegend en gezellig oord,
O wereld vol illusie!
Vol lust en Grieksch en lief en leed,
O wereld, die ik nooit vergeet,
Vol vriendschap en vol ruzie!

O zoete bluf van 't eerst Latijn,
O heerlijkheid de tolk te zijn
Cornelii Nepotis!
Te voelen, als men verzen schrijft,
Dat men altoos een bengel blijft,
En dat de Rektor groot is!
O lieve standjes voor de poort!
Mooi-meisjes in haar vreë gestoord,
Die langs den Singel kuierden;
Waar onvermoeid, om klokke twee,
Nos patriae deliciae,
Nog een kwartiertje luierden!

Dit zijn de eerste coupletten van de in totaal negen, door De Génestet in 1849 aan 't Latijnsche school' gewijd. Hij bezocht de school in de jaren 1843-'47.⁵⁹ Hier niets over verouderde vakkenpakketten of over onderwijs in wiskunde. Dat meisjes alleen langskuieren, dat de leerlingen uitsluitend jongens zijn, is vanzelfsprekend. Alles is prettig. Men leert wat niemand leert, men wordt wat niemand wordt en men is al iets: de bekende hoop van het vaderland. Het zijn gevoelens die bij a.s. academici in de hoofdstad van het land bijna vanzelf spreken. De school lijkt verheven boven kritiek.

Maar deze impressie zegt waarschijnlijk toch meer over de manier waarop melancholieke studenten naar hun schooltijd omzien dan over de situatie aan de Latijnse school van Amsterdam. En De Génestet kwam eenvoudig te laat om iets te kunnen meedelen over de toestand in de tijd van Eduard Dekker. Ook die laatste verzekert overigens al in 1838 aan Te Winkel: 'ik zal onzen gelukkigen schooltijd nooit vergeten!'.⁶⁰ Van 't Veer brengt deze verzuchting begrijpelijkerwijs in verband met Eduards mislukking op de Latijnse school en merkt op dat *iedereen* zich zijn jeugd als gelukkig herinnert, zij het meestal (anders dan Dekker) pas een mensenleeftijd later.⁶¹ Maar ook de wel degelijk geslaagde P.A. de Génestet bleek al twee jaar na zijn schooltijd terug te zien op een gelukkige wereld die hij nooit zou vergeten.

Terug naar de Latijnse school van Amsterdam, begin jaren dertig. Van het kleine aantal documenten waarin werkelijk iets over het onderwijs is vastgelegd, is er een onmiddellijk na Dekkers intree te dateren. In de notulen van curatoren⁶² is bij 6 april 1832 opgetekend dat: 'de onderwijzers onder goedkeuring van curatoren bij den nieuwen Cursus op 3 april aangevangen, eene nieuwe Schoolinrigting hebben in 't werk gesteld, volgens het daarvan aan Curatoren overgelegde Plan.' Hiermee is voor Multatuli's biografie zijn eerste Latijnse-schooldag aangegeven, maar interessanter is het nieuwe schoolplan, waarover de curatoren verder niets zeggen. Wel is in hun uitgegane post nog wat informatie over het onderwijs te vinden. Een brief van juli 1833 zet althans uiteen wat de Latijnse school *niet* te bieden heeft en waarom niet.

Deze brief is kennelijk een antwoord op de vraag, waarom geen les gegeven wordt in de levende talen. Curatoren schrijven dat hierover meer dan eens gesproken is, maar altijd met negatie-

ve uitkomst. In de eerste plaats omdat de school 'verscheidene uren op den dag en eenen geheelen vacantielijd aan de kweekelingen overlaat om zich ook in andere, dan de op de scholen onderwezen wetenschappen en talen, te oefenen.' Vervolgens verwijzen curatoren fijnzinnig naar de ervaring 'dat het aanleeren der levende talen en inzonderheid de Fransche hier ter stede bij eene goede opvoeding nimmer werd verzuimd,' waarbij de vraag of de Latijnse school moet helpen meer mensen goed op te voeden, omzeild wordt.

Inlichtingen over die wel doorgevoerde 'nieuwe Schoolinrigting' uit de notulen van curatoren zijn te vinden bij de rijksoverheid: in documenten in het Rijksarchief, waaronder de rapporten van (alweer) Wijnbeek. Daar zijn ook jaarverslagen van alle leraren over 1831 bewaard, bestemd voor curatoren. Behalve over de leraren (op wie ik terugkom) geven deze verslagen informatie over plannen die bij Wijnbeeks bezoek van 1833 ook inderdaad waren ingevoerd. Het blijkt te gaan om een proef met vakleraren: in plaats van alleen de oude klassedocent, die altijd aan zijn eigen klas lesgeeft, ziet de scholier, volgens twintigste-eeuws gebruik, voor elk vak een andere leraar optreden. Nu ja, elk vak... Voornaamste verschil is dat er voor de twee klassieke talen ook twee leraren optreden; de andere vakken stelden immers weinig voor. Voor wiskunde kwam er behalve één vakleraar voor de hele school ook een aparte klasse-indeling.

Deze zaken worden dus nog altijd plaatselijk geregeld. De bevordering is overal *halfjaarlijks*,⁶³ maar zelfs de klasse-indeling blijft bij het reglement van 1816 tamelijk open, zodat Wijnbeek ook dat onderwerp per school moet beschrijven. Hij noteert voor Amsterdam zeven klassen, met de hoogste gesplitst in twee 'orden'. Uit het Album Discipulorum blijkt dat de zevende klas in september 1832 is ingevoerd: Eduard Douwes Dekker heeft dus bij zijn komst, in maart, geen klas overgeslagen. Een persbericht van maart '32⁶⁴ noemt als laagste klassen een 'oude 6de' (met twee orden) en een 'nieuwe 6de' (met één orde; hier haalt A. des Amorie van der Hoeven een prijs voor Latijn en een testimonium voor wiskunde); de zin van al die zesde klassen begrijp ik niet. De totale cursusduur was (bij halfjaarlijkse bevordering en zeven klassen, waarvan één met twee orden) waarschijnlijk vier jaar.

Wijnbeek telt 112 leerlingen, 'welk getal voor Amsterdam gering mag genoemd worden.' Tevreden stelt hij vast dat de

laatste tijd onbekwaam personeel werd vervangen 'door bekwaame kweekelingen onzer Hoogeschoolen, allen doctoren in de letteren.'⁶⁵ Hier laat Wijnbeek een steekje vallen; op de leraren kom ik als gezegd terug.

Over de lotgevallen van het plan met vakleraren is een brief bewaard van curatoren aan B. en W. van Amsterdam,⁶⁶ met als bijlage een brief van de leraren aan de curatoren van 17 september 1833. De scheiding van Grieks en Latijn wordt weer ongedaan gemaakt. Het nieuwe systeem had namelijk 'op de zedelijkheid der jonge lieden een ongunstigen invloed', vanwege een toename van 'vrije tusschen uren, die dikwijls door de leerlingen, vooral der hogere klassen, op eene voor hun onvoeglijke wijze worden besteed.' Ziekte van een klasseleraar geeft een vrije dag, maar ziekte van een vakleraar geeft vrije 'tussenuren', en daarmee onrust rond de school. Het mislukte plan haalde zelfs de krant:⁶⁷

Het onderwijs der Latijnsche Scholen bleef, gedurende 1833, over het algemeen met beraden tred voortgaan. Aan nieuwe vormen van hetzelfde, plaatselijk beproefd, werd alleen dáár streng vastgehouden, waar de deugdelijkheid derzelve overtuigend was gebleken. Zulks had plaats te Utrecht, alwaar de ingevoerde verdeling der vakken tusschen de leeraars bij voortdoring aan het daarbij beoogde heilzame doel beantwoordde. Te Amsterdam, daarentegen, is de proeve van zoodanige verdeling, die er, gelijk in het laatstvervorige verslag vermeld is, in 1832 was aangevangen, minder gelukkig uitgevallen, en is men, uit dien hoofde, in 1833 daarvan teruggekomen.

Alleen vasthouden aan nieuwe vormen 'waar de deugdelijkheid derzelve overtuigend was gebleken' lijkt voor de Latijnse school kenmerkend. In Amsterdam was inmiddels niet alleen de vakleraar weer buitengezet; bij de publikatie van boven geciteerde regels was een nog nieuwer plan ingevoerd, met volstrekt andere achtergrond.

Het overlijden van rector Zillesen in 1834 en nog wat natuurlijk verloop onder docenten had curatoren een mogelijkheid gegeven tot stroomlijning, efficiency-building ofwel bezuiniging: vijf leraren in plaats van acht. Dit maakte een andere organisatie nodig. Bijzonderheden hierover zijn te vinden in een verslag van docenten aan curatoren van 22 oktober 1835. De leraren, met

als eerste ondertekenaar de nieuwe rector Van Capelle, hebben, zo lijkt het, op uiterst brave manier hun opdracht uitgevoerd. Hun opmerking 'dat dit Reglement niet zoo zeer nieuwigheden bevat, als wel de strekking heeft om aan het onderwijs eenheid, grondigheid en regelmatigheid te geven' lijkt eerder geruststellend dan kritisch. Het rapport is geschreven in juichtoon. De leraren werken doelmatig, de leerlingen zijn ijverig; de strooppot gaat open in een vermelding van curatoren. 'Wij hebben zelfs sedert geruime tijd eene maandelijksche bijeenkomst aan de behandeling van alles, wat het belang der scholen betreft, toegewijd,' luidt een zin die ik hier afschrijf ter verlustiging van tegenwoordige onderwijsvergadelaars. Over de inhoud van het onderwijs het volgende:

dat het onderwijs in de Latijnsche taal steeds op den voorgrond is gesteld en de leerwijze van *Vossius* daarbij op alle Klassen tot grondslag ligt: – dat ten einde de vorming van den Latijnschen stijl aantemoedigen, opzettelijke oefeningen in denzelven op de Rectors-Klasse plaats hebben en een afzonderlijke prijs aan den meestgevorderden wordt toegewezen: – dat het onderwijs in de Prosodie en de beoefening der Latijnsche dichtkunst op de drie eerste Klassen regelmatig plaats heeft: – dat de Grieksche taal op alle Klassen volgens dezelfde Methode wordt behandeld en het onderwijs in dezelve de strekking heeft om de leerlingen door de grondige kennis der Grammaticale vormen niet slechts tot de lezing der Schrijvers voor te bereiden, maar werkelijk in dezelve te oefenen: – dat de Geschiedenis en Aardrijkskunde op de verschillende Klassen zoo onderwezen wordt, dat de leerlingen eenen geregelden Cursus doorlopen: – dat het onderwijs in de Fabelkunde niet alleen ter loops, maar wetenschappelijk gegeven wordt: – eindelijk, dat de Wiskunde, gelijk vroeger, in zes Klassen geregeld wordt onderwezen.

Het maakt een buitengewoon degelijke indruk, ook in de vermelding van *Vossius* als enige schoolboek: deze zeventiende-eeuwse grammatica werd in de 19de eeuw steeds meer de mascotte van de ouderwetse leraar.⁶⁸ Omdat veranderingen in de inhoud van het onderwijs nergens worden aangewezen, geldt deze beschrijving ook wel voor de voorafgaande periode. Curatoren zien kennelijk weinig in een werkelijke vernieuwing. Men kiest voor conserve-

ring – veilig en goedkoop – en berust in de geleidelijke achteruitgang. Een tweede rapport van Wijnbeek, uit 1840, brengt geen verrassing: 'thans 96 leerlingen, dus 16 minder dan in 1833. De gemakkelijheid van het examen ter toelating aan de Hooogeschool is oorzaak dat vele jongelieden elders zich voor dat examen voorbereiden of de Latijnsche school ter halverwege verlaten.'⁶⁹

Wie zijn nu in de jaren 1832 en daarna de leraren van de Latijnse school, of: van wie kreeg *Multatuli* les? Het staat in een aantal al genoemde stukken: de jaarverslagen van de leraren over 1831, het rapport van Wijnbeek over 1833, de brief van de leraren van 17 september 1833 (die zelfs een ontwerprooster bevat) en het verslag van docenten aan curatoren van 22 oktober 1835. Rector is eerst de al genoemde Zillesen. Zijn leraren zijn in 1831: A.G. van Capelle (2de klas), J.M. Bakker (3), A. Greve (4), D. Veegens (5), P.A.G. Waardenburg (6), P. Epkema (waarschijnlijk ook 6) en M. Leman (wiskunde). Zillesen treedt in 1833 op als vakleraar voor Latijn, net als de praeceptoren Bakker, door Wijnbeek aangeduid als afgeleefd (hij kreeg kort daarna pensioen), Waardenburg ('bekwaam') en Epkema, die van Wijnbeek zelfs het loffelrijke predikaat 'zeer bekwaam' krijgt. Het Grieks berust bij de conrector Van Capelle en de praeceptor Greve; wegens vlagen van krankzinnigheid moet die laatste eerst tijdelijk en daarna voorgoed verwijderd worden. Voor geschiedenis en aardrijkskunde is er de praeceptor Veegens ('uitmuntend') en voor wiskunde naar gewoonte nog de speciale onderwijzer, Leman. Maar ook hij overlijdt in deze tijd en daarna kiest men met de benoeming van een kandidaat in de letteren,⁷⁰ Koning, voor het wiskunde-onderwijs een andere richting. De vijf overgebleven leraren die in oktober 1835 het rapport ondertekenen zijn: A.G. van Capelle, D.J. Veegens, P.A.G. Waardenburg, P. Epkema en J.J. Koning. Men ziet: de volgorde is die van 1831.

De 'oude' rector, Willem Jan Zillesen (1774-1834),⁷¹ was een echte schoolman; niet voor niets staat zijn portret voorin het gedenkboek van het genootschap van gymnasiumleraren uit 1930.⁷² Na in Leiden gepromoveerd te zijn werd hij al in 1803 rector van de Latijnse school van Middelburg en aan zijn Amsterdams rectoraat gingen nog andere vooraf. Het plan voor de vakleraren had niet zijn instemming, zo blijkt uit een van zijn brieven aan curatoren; dit geeft wel te denken over zijn positie als rector.

Dekker heeft waarschijnlijk geen les van hem gehad, want de rector bemoeide zich vooral met de hoogste klassen.

Van zijn opvolger, Arend Gerard van Capelle (1795-1852), wordt een voorliefde voor het Grieks vermeld, dat hij ook in de lagere klassen op het programma plaatste. Het ligt voor de hand dat hij dit vak in 1832-'33 ook in Dekkers klas gegeven heeft. Naast een Utrechtse dissertatie (1817) heeft hij verschillende publikaties over klassieke onderwerpen op zijn naam, niet uitsluitend m.b.t. het onderwijs. Net als zijn voorganger was hij lid van de Maatschappij der Nederlandse Letterkunde.⁷³ Hij lijkt de drijvende kracht achter de vernieuwingen. Als rector nam hij zelfs het onderwijs in de wiskunde ter hand; Wijnbeek vermeldt dat hij in de middagpauze tegen geringe betaling les gaf in de moderne talen, maar zonder succes.

Van P.A.G. Waardenburg, Leman, de krankzinnige Greve en de afgeleefde Bakker is mij niet veel bekend. We hebben alleen hun jaarverslagen-1831. Bakker houdt het uiterst kort (net als Zillesen en Epkema), Greve valt op door veel te uitvoerig geschrijf over woordjes-leren, Waardenburg betoogt (met Van Capelle en Veegens) voor het nieuwe leerplan, net als Leman, die echter ook klaagt over 'ongehoorzaamheid en minachting' van de leerlingen. Wijnbeek had in 1830 geschreven dat het 'deze Israëliet, hoe kundig ook' nu eenmaal ontbrak aan 'den toon [...] die aan eenen leeraar van de Latijnsche schooljeugd voegt', maar was toch voor Leman in de bres gesprongen door de jongens te wijzen op hun wangedrag. Wijnbeek kreeg een brief met belofte van beterschap,⁷⁴ maar Leman is er niet echt door geholpen. Weinig is ook maar bekend over Lemans opvolger Jan Jacob Koning, ruim veertig jaar oud in 1848 overleden. Hij is waarschijnlijk Dekkers wiskundeleraar geweest, maar gaf in de zevende klas ook de klasieken. Hij is niet gepromoveerd, maar publiceerde wel over het klassieke onderwijs.

Veel bekender is Dirk Jacob Veegens (1798-1861).⁷⁵ In de tijd van de vakleraren gaf hij aardrijkskunde en geschiedenis, later ook Latijn en Grieks. Hij was onder de leraren de favoriet van Wijnbeek, die hem in 1833 uitmuntend noemde, en in 1840: 'kundig, vast en bedaard.' Deze voorkeur leidde bij de anders zo precieze inspecteur tot een vergissing, toen hij in 1833 Veegens al voor gepromoveerd hield. Uit zijn levensbericht komt Veegens naar voren als iemand met een eer veelzijdige dan louter weten-

schappelijke belangstelling. Tot een promotie kwam het pas in 1839, toen men dit van hem eiste voor een benoeming tot conrector. Een in verband met Dekker aardige bijzonderheid is Veegens' belangstelling voor de Griekse vrijheidsoorlog; slechts (moederlijke) wetten en praktische bezwaren weerhouden Woutertje Pieterse immers van een persoonlijke interventie in deze strijd (idee 1085). Veegens leerde Nieuwgrieks en deed vertaalwerk voor een Griekenland-comité! Later publiceerde hij over vaderlandse geschiedenis; in dit verband wordt zijn vriendschap met Jacob van Lennep genoemd. Van Lennep was sinds 1826 secretaris van het college van curatoren⁷⁶ en zal zich niet verzet hebben tegen Veegens' benoeming tot rector, in 1846. Dat curatorschap van Van Lennep is alweer zo'n gegeven dat het risico van luchtspiegelingen met zich draagt; er is niets bekend over enigerlei contact tussen Van Lennep en vader of zoon Douwes Dekker in 1835. Veegens tenslotte is in 1848 lid van de Maatschappij geworden.

Tenslotte Petrus Epkema (1799-1871), zonder twijfel de leraar die door de bewaarde gegevens het meest gestalte krijgt. Zijn vader zal hem met literatuur hebben opgevoed: Ecco Epkema was niet alleen ruim veertig jaar rector van een Latijnse school, hij was ook (Latijns) dichter en publiceerde bovendien een woordenboek op Gysbert Japicx. In 1820 begon Petrus zijn letterenstudie in Leiden; onderwerp van zijn dissertatie (1829) is Aristides, een Atheense staatsman met een reputatie van eigenzinnigheid uit de 5de eeuw voor Christus. In de jaren 1825-'29 was hij praeceptor aan de Latijnse school van Haarlem. Uit deze tijd heeft Fortgens een incident achterhaald⁷⁷ waarbij Epkema zich van een zwakke kant laat zien. De Latijnse school werkte samen met een zo genoemd 'Instituut van Fraaije Wetenschappen,' waar de Latijnse scholieren, natuurlijk weer aan het eind van ochtend en middag, wiskunde en andere 'nieuwe' vakken kregen. Epkema zet nu aan de rector uiteen dat hij weigert, bij de promotie met een bepaalde functionaris van dat 'Instituut' in dezelfde bank te zitten: de 28-jarige praeceptor acht een dergelijke zetelverdeling voor zichzelf vernederend. Houdt men met zijn bezwaar geen rekening, dan zal hij de zaal uitlopen. Het levert hem een streng briefje van curatoren op; bij de plechtigheid is hij met bericht absent, wegens hoofdpijn. In hoeverre persoonlijke omstandigheden aanleiding tot dit pijnlijk vertoon van statusgevoel zijn geweest, valt niet te

achterhalen. Uit de Haarlemse tijd ook een eerste getuigenis van een leerling: Nicolaas Beets verklaart dat hij zich aan drie van zijn onderwijzers verplicht blijft gevoelen. Hij spreekt over: 'de derde, Dr. P. Epkema, mijn eerste leermeester in de oude talen, wiens opwekkenden, ontdekkenden, aanvurenden invloed ik, bij 't herdenken, nog gevoel.'⁷⁸

In 1829 werd Epkema praeceptor in Amsterdam, waar hij volgens Fortgens tot 1847 in functie bleef.⁷⁹ Dezelfde auteur haalt een sprekende verklaring van een Amsterdamse leerling aan, Allard Pierson, die erop wijst hoeveel eerbied en liefde de jongens voor Epkema voelden. 'De grammatische regels van Latijn en Grieks zijn ons altijd een gemoedskwestie gebleven. Als wij ons aan die regels vergrepen, deden wij hem zeer. Dan kromp zijn gezicht samen als dat van iemand, die ergens pijn gevoelt. Wij schaamden ons niet over onze onkunde, maar verweten ons altijd gebrek aan kiesheid, aan hartelijkheid. Hoe hadden wij er toe kunnen komen dien man dat verdriet aan te doen! Epkema doceerde niet grammatica, hij was de grammatica. Het is ons destijds nooit recht tot het bewustzijn gekomen, dat zij reeds vóór hem bestond.'

We zagen al dat Epkema aanvankelijk ook op inspecteur Wijnbeek een goede indruk maakte. Maar zijn weinig orthodoxe aanpak ging Wijnbeek misschien toch wat ver: in het rapport 1840 voorziet Wijnbeek de naam Epkema van de bijvoeglijke bijzin 'die wat al te bespraakt is'.⁸⁰

Veel uitgebreider schrijft over hem Hendrik de Veer, in verband met Multatuli bekend als de hoofdredacteur van *Het Nieuws van den Dag*, het populaire dagblad waarmee Multatuli's uitgever G.L. Funke veel geld verdiende. In 1873 kwam De Veer in botsing met Funke door zijn artikel 'Het publiek en het genie' waarin hij Multatuli bestrijdt door over 'het genie' o.a. te zeggen: 'Hij heeft bij voorbeeld op de geniaalste wijze een os gekocht of eene vrouw getrouwd en schijnt nu de meening toegedaan, dat het publiek bezwaard moet worden met de taak dien os voor hem te slachten en te braden, of die vrouw te onderhouden.'⁸¹ Namen werden niet genoemd; De Veer ontkende aan Multatuli gedacht te hebben!

In zijn schets 'Een kloek man' noteerde De Veer, die voordat hij journalist werd modern dominee was geweest, herinneringen aan zijn leraar Epkema. Ook nu verzwijgt hij de naam van zijn onder-

werp.⁸² Epkema heeft De Veer niet als praeceptor van de Latijnse school onderwezen, maar in later jaren, toen hij privaattoecent geworden was, 'doch op groote schaal': Epkema was geen thuisleeraar, maar leidde een instituut met klassen en een cursus. De Veers mededelingen zijn hier voornamelijk van belang voor zover zij gaan over Epkema's persoonlijkheid en zijn opvatting van het klassieke onderwijs.

Epkema was ondernemend: bereid en in staat plannen te maken en ze uit te voeren. Hij was levendig en beschikte over ijver en ambitie. Maar hij was ook een eigenaardige man: zijn beperkingen maakten dat hij zijn kwaliteiten op slechts één, nogal beperkt gebied kon inzetten. Zijn terrein was dat van de opvoeding, vooral op het gebied van de geesteswetenschappen; de natuurwetenschappen zag hij als nouveaux riches. 'Hij was op zijn terrein even goed een geestdrijver als zoo menig aanvoerder of stichter van een godsdienstige secte, en hij miste in gelijke mate de gewone levenswijsheid, zonder welke iemand, die zich buiten zijn studeerkamer beweegt, 't niet doen kan,' aldus De Veer.

Misschien ligt hier een deel van de verklaring voor zijn hondse optreden te Haarlem. Toch degradeerde zijn kamergeleerdheid hem niet van opvoeder tot opleider. Een onconventionele kant van zijn taakopvatting was dat zijn leerlingen met meisjes moesten leren omgaan; daartoe organiseerde hij gemengde partijtjes bij zich thuis. Maar zijn leerlingen herinnerden zich hem toch vooral omdat hij in de lessen Grieks en Latijn leven kon brengen. De getuigenissen maken duidelijk waar deze bekwaamheid mee samenhangt: Epkema was zo'n leraar voor wie het vak geen bijzaak is, niet alleen broodwinning tijdens de werkuren, maar een belangrijk aspect van het leven. De Veer vertelt dat de leerlingen 'verzot' waren op zijn voordrachten en verklaringen tijdens de les. In plaats van het tot in onze tijd beruchte schoolvertalingen-idioom eiste hij Homerus in 'goed Hollandsch, Hollandsch zooals wij dagelijks zelf spreken.' Inderdaad: wie het geluk heeft aan vergelijkbare eisen te moeten voldoen leert niet alleen Grieks, maar vooral beter Hollands, en krijgt eerder oog voor het verschil tussen zinnen zonder fouten en levende taal.

Epkema bezat veel eigenschappen die hem kwalificeren voor de rol van de leraar die je nooit vergeet. En leraren vergeet men toch niet zo gauw. Ook van de hand van Multatuli is dan ook iets over

hem bewaard gebleven. Naar aanleiding van een vermelding van Epkema's zoon schrijft Dekker in 1873 aan Versluys: 'Zie, toen ik 'n jongen was van 12 $\frac{1}{2}$, 13 jaar ben ik voorgesteld geworden aan z'n mama: 'als een knap jongetje.' [...] Z'n vader, praeceptor aan de lat. school te Amsterdam, was pas gehuwd. Ik kreeg er chocolade, en de heer E. behandelde my zeer vriendelyk. De oude heer moet dit vergeten hebben, maar ik niet. Voor my was 't 'n heerlyke dag. De heer E. noemde zyne vrouw Mathilde. Dit moet kloppen. [...] hy was pas teruggekeerd van den tiendaagschen veldtocht. [...] Ik was zoo grootsch, weet ge, dat ik geprezen werd tegenover 'n dame. Vandaar de stevigheid der herinnering. Zoo zyn we! Uit dankbaarheid was ik wel acht dagen verliefd op Mathilde.'⁸³

Natuurlijk klopt het, al heette mevrouw Epkema volgens de Burgerlijke Stand Marretje Dolleman. Ook De Veer schrijft dat de opstand Epkema 'in het veld had gezien.' Toch is deze brief, ondanks het slot, een beetje teleurstellend. Waarom zegt Dekker geen woord over Epkema's lessen? Heeft hij geen profijt gehad van zijn aanpak of is hij het zich niet bewust geweest? Tegenover Kruseman beweert hij, al in 1832 een treurspel *Hector* te hebben geschreven,⁸⁴ maar ook in de brieven aan Tine laat hij over zijn schooltijd weinig los. 'Toen ik nog school ging, kende ik nooit mijne les, en ik heb nooit het werk afgehad, dat mij in vakantietijd was opgedragen,'⁸⁵ luidt een veel geciteerde zin uit 1845, maar deze mededeling moet illustreren dat Dekker, net als Rousseau (!) geneigd tot verwaarlozing van de dagelijkse, naastbijliggende plicht, met geen mogelijkheid buiten de hulp van zijn geliefde kan en helemaal op haar is aangewezen. Max Havelaar noemt zijn opvoeding 'wat verwaarloosd',⁸⁶ maar ook hier past voorbehoud. Niet alleen omdat Havelaar Dekker niet helemaal is, maar ook omdat Havelaar die opvoeding aanvoert om te verklaren waarom hij in de rede tot de hoofden 'te hooi en te gras' gesproken heeft. Te hooi en te gras spreken is natuurlijk veel beter dan de officiële stijl, die door en door verschoold is. Zo maakt hij van een verwaarloosde opvoeding zowat het beste wat iemand overkomen kan. Volgens officiële (Indische) stukken had Dekker overigens 'zeer bekwaam onderwijs' en een 'gedistingueerde opvoeding' genoten.⁸⁷ In de al aangehaalde korte autobiografie uit 1881 – volgens hemzelf 'Niets dan 'n boutade'⁸⁸ – is er zelfs sprake van dat Dekker al op zijn achtste verzen schreef, 'die beleefde

gasten in verrukking brachten. Mijn verstandelijke vermogens waren dan ook [!] zeer zwak'. 'Ik bezocht, doch maar kort, 'n paar scholen die voor zeer goed doorgingen, maar waar ik weinig leerde. 1° omdat ze niet deugden, 2° en voornamelijk, omdat ik zoo speelsch was.'⁸⁹

Op andere plaatsen is een minder direct oordeel te vinden over het genoten onderricht. Ook dat is negatief. De naam Vossius krijgt in idee 530 de bepaling 'vervelender gedachtenis' toegevoegd.⁹⁰ In de 'Causerieën' is Vossius een lachwekkende figuur die zijn weinig imposante bijdragen aan de conversatie doorspekt met de vervoeging van Latijnse werkwoorden.⁹¹ Belangrijker is dat Multatuli, kort voor de hierboven aangehaalde brief aan Versluys, in idee 1106 het klassieke onderwijs (anno 1873) behandelt. Volgens hem leert de jeugd al een eeuw of twee geen Latijn of Grieks meer. 'Wie klassieke studie in bescherming neemt, houdt zich bezig met het genezen van 'n lyk.'⁹² Hooguit doet men wat taalkennis op; enige tijd geleden (in 1832?) leerde men, overigens ten nadele van de Nederlandse poëzie, nog de klassieke inkleding van de begrippen, 'vooral de laffe mythologische persoonsverbeelding',⁹³ maar het belangrijkste ontbreekt sinds lang: 'de algemene dichterlyke en wysgerige geest.' Verwante geluiden klonken en klinken lang na Multatuli.

Over de redenen van zijn vroegtijdig van school gaan, dat naar gelang van het standpunt van de biograaf in verband gebracht kan worden met een betreurenswaardig gebrek aan discipline, een bewonderenswaardige zelfstandigheid of andere eigenschappen, zal ik niet speculeren. Men situeert zijn vertrek traditioneel in 1835, maar dit is onzeker. Stuiveling⁹⁴ kiest het jaartal waarschijnlijk op grond van Dekkers mededeling over de firma Van de Velde waar hij van zijn '15e jaar op het kantoor' werkte,⁹⁵ waarbij de mogelijkheid van meer dan één werkgever verwaarloosd wordt. Zoals bekend werkt Woutertje Pieterse enige tijd in een tabakswinkel met uitleenbibliotheek. Misschien is dit verzonnen, misschien ook niet. Van 't Veer ziet het probleem wel, maar houdt zonder meer vast aan 1835: 'In april van dat jaar werd hij door zijn vader, die thuisgevaren was en de slechte cijfers zag, van school genomen.'⁹⁶ April op grond van de stelling dat alle belangrijke beslissingen werden genomen als Dekkers vader thuis was – en hij was in 1835 thuis in april (maar in datzelfde jaar ook in december, terwijl de data van 1834 niet worden vermeld).⁹⁷

Een terminus ad quem is waarschijnlijk te vinden in het soeploodsoproer, begin juli 1835. Aanleiding was een nieuwe belastingregeling in het nadeel van verhuurders van kleine huizen. Daaronder waren veel werkgevers, met soms tientallen personeelsleden. Toen wegens belastingweigering beslag was gelegd en men de goederen voor gerechtelijke verkoping bij het gebouwtje van de etensuitdeling, de zogenaamde soeploods, had opgeslagen, kwamen er opstootjes. De bazen slaagden erin hun knechts op ouderwets patriarchale manier voor hun kar te spannen: het personeel kwam in groten getale op straat, de soeploods ging in de brand (2 juli 1835). Het oproer 'verliep als zovele Amsterdamse oproeren door zijn eigen buitensporigheden', zegt Brugmans,⁹⁸ maar toen was er wel eerst infanterie naar de stad gestuurd, en kwam ook de cavalerie de hoek om jagen.

Het oproer komt twee maal in de *Ideën* ter sprake. In III3 brengen overpeinzingen over de domheid van de massa Wouter-tje Pieterse tot een eenmansactie tegen de oproermakers: bij wijze van tegendemonstratie geeft hij een ordebewaker een zakje pruimtabak ('negerhit... echte!'). De identificatie van de relletjes uit de Woutergeschiedenis met het historische soeploodsoproer reikt Multatuli zelf aan met een verwijzing naar idee 707, waar hij deze belastingtroebelen echter plaatst 'in 1836 ('37?)'. Zo'n vergissing is niet ongewoon, maar iemand weet over het algemeen wel in welke omstandigheden hij zelf ten tijde van een bepaalde gebeurtenis verkeerde. Gaat deze redenering in dit geval op, dan zat Dekker in juli 1835 in ongeveer dezelfde situatie als in 1836-'37 en had hij de Latijnse school toen al verlaten. Hier zou zelfs een argumentje tegen de authenticiteit van de episode in de tabakswinkel te halen zijn. Daar werkt Wouter namelijk tijdens het oproer dat Multatuli volgens zijn eigen tijdsbesef ontleend had aan de realiteit van 1836-'37, een periode waarvan wel vaststaat dat hij toen zelf al bij Van de Velde zijn brood verdiende. Maar verandering van de chronologie blijft natuurlijk mogelijk.

Het vaststellen van een laatst mogelijke tijd van vertrek van de Latijnse school vóór juli 1835 maakt Van 't Veers april 1835 waarschijnlijk, maar niet bewezen. Bij een cursusduur van 3½ jaar zou Dekker dan sedert 1832 flink op weg geweest moeten zijn, al kan hij met zittenblijven een of enkele halve jaren hebben verspeeld.

Al met al blijven concrete gegevens over de schooltijd schaars.

Slotsom van het voorafgaande moet zijn dat er voornamelijk iets is achterhaald over het karakter van de Amsterdamse Latijnse-schoolopleiding in het algemeen, maar nauwelijks over de wijze waarop Eduard Douwes Dekker die opleiding gevolgd heeft.

Dat karakter is hoofdzakelijk conservatief, grotendeels door de eigenschappen die de Latijnse scholen overal bezaten, maar in Amsterdam ook blijkend uit het afweren of teruggedraaien van vernieuwinkjes. Het is aanwijsbaar in het uitvoerig besproken program: eerst Latijn, dan Grieks, dan een hele tijd niets en in de kantlijn de bijvakken. Dit verklaart, naast natuurlijk zijn mislukte schoolcarrière, iets van de grote hoeveelheid klassieke verwijzingen in Multatuli's werk; het betekent meteen dat hij van wiskunde, in later jaren een grote liefde, op school niet veel meer geleerd kan hebben dan tegenwoordig een leerling van 2 vwo.

Men leerde de klassieken. Voor het niveau daarvan, tenslotte de hoofdzaak, pleit niet alleen het urenaantal, maar naar mijn indruk ook het karakter van het docentencorps. Over de pedagogische of didactische kwaliteit van deze heren is weinig bekend, maar wat wij weten over hun opleiding en publikaties steekt gunstig af bij een tegenwoordig gymnasium. Toch bleef de aanpak schools: taalkennis in plaats van de klassieke geest. Epkema, in dit opzicht enigszins een uitzondering, voelde zich misschien op den duur in de school niet meer op zijn plaats, en begon voor zichzelf.

Schools en behoudend, maar op eigen wijze gedegen, deugdelijk en degelijk, zo moet het Amsterdamse onderwijs geweest zijn, 'zeer bekwaam' en in zeker opzicht ook beslist 'gedistingueerd.'

De Maatschappij tot Nut van 't Algemeen

In 1954 zijn in *V.w.* 8 documenten uit het archief van de Maatschappij gepubliceerd, waaruit blijkt dat Dekker op zijn achttiende een tijdje Nutslid is geweest.⁹⁹ Van 't Veer schrijft in dit verband over Pieter Douwes Dekker, de oudere broer:

Dat Pieter een van de doopsgezinde studenten was met een grote literaire belangstelling, bleek uit zijn activiteit voor de Maatschappij tot Nut van 't Algemeen. Sinds 1833 was hij lid van het tweede departement, Waterland, dat anders dan zijn naam zou doen vermoeden net als het eerste in Amsterdam was gevestigd en maandelijks literaire bijeenkomsten hield in het mooie Huis van Crevenna achter het Paleis op de Dam.

Tussen 1834 en 1838 droeg Pieter daar enige malen gedichten voor waarvan de keuze iets zei over de favoriete schrijvers in deze kring van letterlievenden. Dat waren de oude geweldenaars Bilderdijk en Tollens, de eerste overleden in 1831, de tweede sedert zijn onverbiddelijke bestseller uit 1819, 'Tafereel van de overwintering der Hollanders op Nova Zembla', Neêrlands populairste dichter; maar even goed de Hollandse nieuwlichters van de Romantiek, Van Lennep, Borger en Beets die Byron en Scott en andere buitenlanders vrijmoedig navolgden.

Op 19 januari 1837 las Pieter op een Nutsbijeenkomst een gedicht voor dat 'De oudejaarsnacht van een' Ongelukkigen' heette. Het was de berijmde verwerking van een prozastuk van de zeer populaire Duitse schrijver Jean Paul, een van de grootste romanschijters uit de achttiende en negentiende eeuw en niet de slechtste. De declamatie werd voorzien van enige 'aanmerkingen omtrent den Schrijftrant des mans.' Die waren wellicht van Pieter zelf. De berijming van Jean Pauls oudejaarsavondvierder die als jongeman droomt over een ongelukkige ouderdom, was van Pieters zeventienjarige broer Eduard.¹⁰⁰

De beschrijving van de voorkeuren van Pieter Douwes Dekker en de rest van het departement Waterland is voor het grootste deel juist, hoewel de populariteit van Tollens alles ver overtrof, de in 1820 overleden Borger in 1838 geen nieuwlichter meer was en Jean Paul nooit een romanschijter is geweest.¹⁰¹ Voorts las Pieter in januari 1837 niet Eduards gedicht voor, maar een Nederlandse prozavertaling, mogelijk de tekst uit *Gedachten van Jean Paul*, in 1820 verschenen met inleiding van J.A. Weiland (zie bijlage 4); de poëziebewerking van Eduard werd in juni 1838 door hemzelf gelezen.

Vreemd is Van 't Veers identificatie van het departement Waterland met 'Amsterdam 2', mogelijk omdat Multatuli zelf iets vertelt over toejuichingen in Amsterdams tweede departement, voor een dominee.¹⁰² Dekker zal daar wel aanwezig geweest zijn, maar dan als gast. Hij was lid van een ander departement, dat inderdaad Waterland heette en dan ook in dat gebied vergaderde, namelijk in Buiksloot. Zie ook (opnieuw) de beroemde brief aan Kruseman uit 1851, waar Dekker vertelt over een tocht 'met Pieter naar het Nut te Buiksloot.'¹⁰³

Om de bedoeling van deze tochtjes te achterhalen, ga ik kort in op de betekenis van de Maatschappij tot Nut van 't Algemeen. Belangrijk uitgangspunt sinds de oprichting in 1784 is voor het Nut de gedachte dat kennis deugdzaam en gelukkig maakt. Daarom staan alle activiteiten in het kader van de volksoopvoeding. Men wil kennis bezorgen aan de klasse die aanvankelijk *minvermogen* heette, maar later werd aangeduid als *mingeoeffend*.

Aanvankelijk is het Nut oppositiebeweging: het accent op kennisverbreiding is een verlichtingsaccent, de leden worden gezien als patriotten. In de Franse tijd verliest de Maatschappij dat oppositionele karakter; met de patriotten aan de macht krijgt het Nut een bepaalde binding met de overheid, Nutsgedachten worden in zekere zin regeringspolitiek. Het is merkwaardig, en veelzeggend voor het gematigde karakter van de Nederlandse restauratie, dat hierin na 1813 weinig verandert.

Ondanks een terugval tijdens de inlijving (1810-1813) is het ledental van het Nut gestaag gegroeid. In 1830 zijn er 13188 leden in 192 (zeer onafhankelijke) plaatselijke afdelingen, die worden aangeduid als departementen. De Belgische afscheiding brengt weer een terugslag, maar het genoemde ledental wordt al in 1836 opnieuw overtroffen, het aantal departementen zelfs eerder.¹⁰⁴ Begonnen als Gideonsbende is het Nut in de jaren dertig de belichaming geworden van in brede kring beleden idealen. H. Brugmans merkt op dat de Maatschappij de jaren 1795-1848 zelfs 'geestelijk voor een groot deel beheerste.'¹⁰⁵ In hoeverre het Nut werkelijk leidde en beheerste, en in hoeverre men beter van aanpassen en volgen kan spreken, is overigens moeilijk vast te stellen.

Van de verlichte en verlichtende inspanningen voor de gewone man zijn die voor het onderwijs het bekendst gebleven. Maar de oudste activiteit was het uitgeven van boekjes in voor ieder begrijpelijke taal, al snel in kolossale oplagen. Elk lid kreeg een exemplaar om na lezing weg te geven aan een mingeoeffende die hij kende. Een internationale primeur bezit het Nut in zijn volksbibliotheken, die in vele plaatsen door de departementen werden opgericht. Een in onze tijd minder aansprekende, maar even serieus opgevatte taak was het onderscheiden van mensenredders en dergelijke verrichters van goede daden. Dan waren er de spaarbanken, in 1834 al ten getale van 71, die het volksgeluk wilden vergroten in zijn materieel aspect; onder de klanten waren meer dienstboden dan werklieden, hoewel beide groepen even wel-

kom waren.¹⁰⁶ Ook had het Nut zieken- en begrafenisfondsen; sommige departementen deden bovendien aan pure liefdadigheid.

Bijna al dit werk gebeurde onbetaald; overal heerste oprecht amateurisme. Een of enkele keren per week was de bank geopend: 'gemoedelijke maar dooernstige zittingen, waarbij op tafel de ijzeren geldkist stond, voorzien van twee verschillend werkende sloten, die slechts door twee bestuursleden, ieder met een andere sleutel, kon worden geopend.'¹⁰⁷ De bibliotheek werkte in dezelfde sfeer.

In het Nut hebben van het begin af protestantse geestelijke leiders een hoofdrol gespeeld. De Nutsverlichting was dan ook gematigd en betekende voor de godsdienst niet meer dan de bevordering van een redelijk en gematigd christendom: in 1803 schrijft J. van der Heij voor het Nut *De Godsdienst, geen beletsel voor geoorloofd vermaak*. Geen beter middel om tot geluk te komen dan kennis van bijbel en christendom. *Ongodsdienstigheid*, zo luidt het in de titel van een prijsverhandeling uit 1799, is *de bron van tijdelijk en eeuwig ongeluk*.

Deze inslag maakte een lidmaatschap voor joden onmogelijk; hun uitsluiting is pas in 1864 beëindigd. De Maatschappij wilde wel algemeen *christelijk* zijn en heeft de protestantse sektegeschillen over het algemeen kunnen omzeilen. Wel is er in de loop van de 19de eeuw een ontwikkeling waarbij het Nut het karakter krijgt van een zuil van de gematigden, doordat orthodoxen zich in eigen organisaties terugtrekken. Er waren ook veel katholieken lid, al bleef hun rol in het Nut ver achter bij hun aandeel in de bevolking. Om tenslotte over te gaan van gezindte op geslacht: vrouwen speelden een zekere rol, maar konden pas aan het eind van de 19de eeuw lid worden.

De beperkingen van een verlichting als door het Nut gepropageerd laten zich zo lang na dato gemakkelijk aanwijzen. Uit de aardige opmerking van Bernard Kruithof – het Nut bestreed veel vooroordelen maar 'één werd desondanks als nuttig aangeprezen'¹⁰⁸ (nl. de vaderlandsliefde) spreekt een zonnige natuur. Het getal één is rijkelijk optimistisch, al is bestempeling tot vooroordeel van juist dat nationalisme begrijpelijk omdat de vaderlandsliefde op een onaantrekkelijke manier beleden werd. Het is achteraf gezien zeker een minder inspirerende kant van het Nut, maar niet het enige vooroordeel. Kruithof beschrijft zelf het Nut

als een bij uitstek burgerlijke beweging in de richting van de massa. Spil van de ideeën is in zijn voorstelling de huiselijkheid: braaf, eerlijk, matig en zuinig moeten ouders in de huiskamer de kinderen gaan zitten opvoeden.¹⁰⁹

In de opvoeding van kinderen en volwassenen krijgt in het begin van de 19de eeuw ook de kunst een plaats. Kent een volk 'de bevallige Kunsten en schoone Wetenschappen' niet, dan zullen barbaarsheid en misdaad in de plaats treden van 'deugd en beschaafde gezelligheid,' zo betoogt M.C. van Hall in 1817.¹¹⁰ Onder de vlaggen van God, deugd, huiselijkheid en natie kunnen nut en schoonheid geïdentificeerd worden. In de wetenschappelijke Nutsvoorzittingen, ook een vorm van volksonderwijs, gaat de literatuur een grote rol spelen. De bekende schrijvers van de 19de eeuw reizen met soms nog ongedrukte succesnummers de departementen af.

Door het Nut is veel ondernomen, door de Nutsleden zeer veel werk verzet. Maar de gewone man, om wie het toch allemaal was begonnen, raakte maar zelden bij een activiteit betrokken. Het volk (werklieden, arbeiders en armen zonder veel onderscheid)¹¹¹ moet op het Nutsaanbod ingaan, maar doet het slechts zelden. Het Nut werkt volgens de geest van de tijd, dus paternalistisch. Het gaat om werk *voor* het volk, niet *samen met*: wat de mensen nodig hebben stellen de departementen vast, maar wanneer de mensen zelf niets van deze noden weten, blijven de Nutsboekjes ongelezen en heerst op de Nutsavonden een burgerlijk 'ons kent ons'. Het mooie streven blijft inmiddels als program gehandhaafd; over het legio mislukkingen wordt altijd weer oprecht getreurd.¹¹²

In de jaren dertig van de 19de eeuw maakte de jeugdige Eduard Douwes Dekker te Buiksloot zijn opwachting als aspirant-lid van het departement Waterland. Door de opheffing van dit departement in 1935 maakt het archief deel uit van het archief van het hoofdbestuur (in het gemeentearchief van Amsterdam). Een aantal archiefstukken is, als vermeld, in het eerste documentendeel van Multatuli's *Volledige werken* afgedrukt.

Het eerste is een fragment uit de notulen van de departementsvergadering van 8 maart 1838. Pieter Douwes Dekker stelt hier zijn broer voor als lid. Dan volgt 26 april: Eduard wordt aangenomen. Volgen nog drie uitvoerige citaten uit de notulen: 28 juni

1838, Eduard leest voor naar Jean Paul; 26 juli 1838, de leden spreken af dat Eduard op de volgende vergadering opnieuw zal voorlezen (en niet: 'spreken', zoals in het commentaar staat);¹¹³ 30 augustus 1838, Eduards leesbeurt is door zijn vader afgezegd. De redenen zijn niet bekend.

Maar in de *Volledige werken* wordt voorbijgegaan aan de eerste keer dat de aanduiding 'E.D. Dekker' in de notulen te vinden is; dat is namelijk al in het vergaderverslag van 27 oktober 1836, anderhalf jaar eerder. De secretaris heeft geschreven dat op die avond door Dekker 'het Herbergs-meisje' is voorgelezen. De omissie in de *V.w.* is wel te begrijpen, want in de volgende vergadering, 24 november, is E.D. Dekker (op voorstel van P.D. Dekker) geschrapt: het Herbergs-meisje was in feite geciteerd door het lid Van der Goot. Toch mag die doorgehaalde vermelding niet verwaarloosd worden: de vergissing van de secretaris is alleen verklaarbaar als hij Eduard toen al kende; bijna zeker moet Eduard toen al ter vergadering aanwezig zijn geweest.

Deze veronderstelling kan worden bevestigd met behulp van het introductieboek, een ander deel van het departementsarchief, waar in twee kolommen de namen van alle introducés en van de introducerende leden werden bijgehouden (introducées waren blijkens sommige uitlatingen in de notulen ook welkom, maar hun namen werden in het algemeen niet genoteerd).

Eduard Douwes Dekker is hier heel vaak te vinden, voor het eerst bij 28 juli 1836. Introducerend lid is steeds broer Pieter; zij neigden kennelijk heel wat meer tot een gezamenlijk uitstapje dan de gebroeders Pieterse. (In 1839 brengt Pieter overigens ook de nog jongere broer Willem het Nut binnen.) Eduard blijkt niet vier, maar waarschijnlijk vijftien vergaderingen te hebben bijgewoond; de zaak verdient dus meer aandacht dan tot nu toe aangenomen. Zijn aanwezigheid is *aantoonbaar* voor: 28 juli, 27 oktober, 24 november en 22 december 1836, 23 februari, 27 april (met 'Kaptn. Dekker en Echtgen.'!), 12 oktober en 16 november 1837, 8 maart, 26 april, 28 juni en 26 juli 1838. Vervolgens nog *waarschijnlijk* voor 19 januari 1837 (er werd geen introductielijst gemaakt; Pieter Douwes Dekker las op deze avond de 'Oudejaarsnacht' van Jean Paul) en 31 mei 1838 (omdat Eduard lid was geworden hoefde zijn naam niet meer genoteerd; in ieder geval was Abraham des Amorie van der Hoeven jr. op deze dag als gast aanwezig). De vergadering van juli 1838 was voorlopig Dekkers

laatste, want op het tijdstip van de septembervergadering was hij al op weg naar Indië; uit het kasboek blijkt dat hij althans hier geen schulden heeft achtergelaten: de contributie van f5,25 voor 1838 is betaald. Van deze veertien vergaderingen zijn de notulen in een bijlage (1) afgedrukt.

De vijftiende staat apart: op 25 oktober 1860 keerde Dekker, naar ik aanneem voor één avond, als beroemdgeworden schrijver in zijn departement terug en las er iets voor; ook dit is in de notulen vastgelegd. Hij koos voor deze gelegenheid 'Moeder! 'k ben wel ver van 't land', het jeugdwerk van Sjaalman waarmee Frits Droogstoppel zo veel succes heeft bij Louise Rosemeyer, een gedicht in de oude trant van de jaren dertig dat door Batavus Droogstoppel als volgt wordt samengevat:

Een jong mens schreef aan zyn moeder dat hy verliefd was geweest, en dat zyn meisje met een ander getrouwd was – waarin ze groot gelyk had, vind ik – dat hy echter, in weerwil hiervan, altyd veel van zyn moeder hield. Zyn deze laatste drie regels duidelyk of niet? Vindt ge dat er veel omslag nodig is om dat te zeggen? Welnu, ik heb een broodje met kaas gegeten, daarna twee peren geschild, en ik was ruim half gereed met het orberen van de derde, voor Frits klaar was met die vertelling. Maar Louise schreide weer, en de dames zeiden dat het heel mooi was.¹¹⁴

Is de voorlezing van dit sentimentele gedicht een klap in het gezicht van het departement? Waarschijnlijk niet. Dekker had zijn moedergedicht weliswaar al in de brief aan Kruseman van afstandelijk commentaar voorzien,¹¹⁵ maar dat hij het na zoveel jaar nog van het eerste tot het laatste vers in *Max Havelaar* opnam, maakt duidelijk hoe tweeslachtig hij er tegenover stond. Voor de hoon van Droogstoppel zal hij het departement gespaard hebben.

Dekkers verhaal in de brief aan Kruseman over een tochtje naar het Waterlandse Nut is al genoemd.¹¹⁶ Hij spreekt hier ook over het Tolhuis. Bij het oude Tolhuis (het nieuwe, een uitspanning door Nescio vereeuwigd omdat hij 'graag zou willen dat u ook niet genoeg van Amsterdam kon krijgen',¹¹⁷ is van 1859) arriveerde de veerboot (de zogenaamde eerste Buiksloter) die uit Amsterdam het nog open IJ was overgestoken. Sinds 1829 voer er een

raderboot, met aan boord paarden in een tredmolen, tussen Damrak en Tolhuis.¹¹⁸ Het Tolhuis stond in de zg. Volewijkenlanden, een slecht bedijkt schiereiland, een uitsteeksel van Waterland in het IJ. In idee 1064 vermeldt Multatuli nog dat Amsterdamse veroordeelden hier ter dood werden gebracht (in feite hing men er de dode lichamen van ter stede geëxecuteerden, ter afschrieking; ze werden niet begraven), terwijl de Volewijk daarnaast nog de ooievaars- en rode-koolrol speelde. 'Pasgeboren kinderen te Amsterdam zyn "van den Volewyk" gehaald.'¹¹⁹ Dit laatste laat Multatuli bij de vijfde druk van *Max Havelaar* ook nog vertellen door Droogstoppel (begin van het vierde hoofdstuk), maar is al te vinden bij Hooft, in de *Warenar*.¹²⁰ Bij het Tolhuis konden de reizigers overstappen in een trekschuit: de 'tweedē Buiksloter' uit de brief aan Kruseman. Wie dat te duur vond, ging wandelen, over de Buiksloterweg.¹²¹ Pas in Buiksloot kwam je bij de zeedijk.

Waterland is een gebied ten noorden van Amsterdam, begrensd door de Zaanstreek in het westen, het IJsselmeer in het oosten, de Purmer in het noorden en in het zuiden oorspronkelijk het IJ. Meestal worden behalve Buiksloot nog tot Waterland gerekend: Ransdorp, Broek in Waterland, Zunderdorp, Durgerdam, Landsmeer, Uitdam, Holysloot en Zuiderwoude, met aan de rand: Purmerend, IJpendam en Monnikendam. Maar onze leidlieden geven de naam binnenkort aan een nieuwbedachte gemeente van andere samenstelling. A. Loosjes stelde over Buiksloot, Nieuwendam en Schellingwoude in 1919 de bange vraag: 'Zal ook eenmaal over deze weiden de groote stad hare steenmassa's schuiven?'¹²² Anno 1990 houdt Schellingwoude stand.

Het departement Waterland van het Nut was al in 1789 opgericht. Later hadden Monnikendam en Broek in Waterland eigen departementen gekregen, wat allicht leden zal hebben gekost. Maar vanaf het begin zijn ook veel Amsterdammers lid geweest (hoewel die stad zelf twee departementen kende); de broers Douwes Dekker waren in dit opzicht geen uitzondering. Het grote percentage Amsterdammers onder de leden verklaart meteen de keuze van Buiksloot als vergaderplaats; binnen Waterland lag het bepaald excentrisch.

Van de plaats van samenkomst is overigens nog wel iets meer te zeggen, zoals blijkt uit de notulen van de vergadering van 27 oktober 1836. Hier wordt de heer C. Vuijk, lid van het departement maar ook logementhouder, ter verantwoording geroepen

voor zijn voortdurende absentie op vergaderingen ten huize van zijn concurrent; Vuijk verweert zich met de mededeling dat zijn collega (en medelid) Gerritsen zich tegenover hem, Vuijk, precies zo heeft gedragen. In oudere notulen is te vinden dat het departement, geconfronteerd met een toenemend aantal logementhouders onder de leden, op 26 september 1833 had besloten deze drie ondernemers dezelfde klandizie te gunnen. De vergaderingen zouden plaatshebben:

in 1834 ten huize van C. Vuijk, in de Vergulde Wagen

in 1835 ten huize van de Erve Gerritsen, in het Roode Hert

in 1836 ten huize van G. Gerritsen, in het Land van Belofte.

Hiervan wordt op 5 september 1835 weer afgeweken: men zal ook in 1836 bij de Erve Gerritsen vergaderen. In 1837 is de bijeenkomst weer bij Vuijk; in dat jaar overlijdt G. Gerritsen. Uit het opzeggen van het lidmaatschap door Vuijk in maart 1838 volgt de conclusie, dat in 'Dekkers' jaren vergaderd is:

in 1836 ten huize van de Erve Gerritsen, in het Roode Hert

in 1837 ten huize van C. Vuijk, in de Vergulde Wagen

in 1838 ten huize van de Erve Gerritsen, in het Roode Hert.

Alles te Buiksloot.

Een andere kwestie is belangrijker. Wat gebeurde er op deze vergaderingen (en daarbuiten); wat betekende het departement Waterland? Dat het departement 'literaire bijeenkomsten' hield, zoals ik citeerde uit Van 't Veer, is onjuist. Het departement komt maandelijks bijeen en spreekt in principe over alle departementszaken. Wel is er kennelijk een grote literaire belangstelling: sinds april 1830 gaan de leden 'ter veraangenaming der vergaderingen, bijdragen na de verhandeling' leveren: voorleesbeurten. Dit toetje verdient hier natuurlijk aandacht, maar eerst de andere zaken.

Een aantal typische Nutsactiviteiten zijn in Waterland terug te vinden. Mensenredders worden onderscheiden (bij voorbeeld voor een 'edelmoedige daad te Durgerdam' volgens het verslag van 28 juli 1836); er is een 'leesbibliotheek voor den gemeenen man'; men doet, zij het waarschijnlijk alleen in uitzonderlijke gevallen, aan geldelijke ondersteuning (aantoonbaar voor een kleindochter van Jan Nieuwenhuyzen, oud-departementslid en oprichter van de Maatschappij, en voor de kinderen van een andere Nuts-patriarch); over oprichting van een 'ziekenbus' wordt bij herhaling gepraat (maar meer niet). Over een Waterlandse Nuts-spaarbank heb ik niets gevonden.

In de bijlage is te zien dat de secretaris steeds in plechtstatige bewoordingen uitvoerig verslag doet van wat er maandelijks in Het Rode Hert of De Vergulde Wagen te berde werd gebracht. Men zou bijna aan een persiflage denken. Opening, sluiting, ontvangen post zijn vanzelfsprekende agendapunten; de post komt vaak van het landelijk bestuur en heeft nogal eens betrekking op landelijke vergaderingen, nieuwe departementen of rondgezonden drukwerken.

Nederland, waarom speelt toch iedereen zo graag vereniginkje, en jij wordt voorzitter, en ik secretaris en jij penningmeester en we praten maar en we praten maar en we praten

en we praten-

Deze woorden van Simon Vinkenoog,¹²³ in zijn gloriëtijd al evenmin de zwijgzaamste, komen boven bij lezing van de stapel papieren waarmee het departement Waterland zijn weg naar de eeuwigheid heeft aangelegd. De notulen van de vorige keer worden gelezen en goedgekeurd; de penningmeester legt uitvoerig verantwoording af; de komst van nieuwe leden wordt – na ballotage – toegejuicht en het vertrek van oude betreurd; feestelijk hoogtepunt is de inwijding van een nieuwe kathedr (16 november 1837).

Maar de hoofdzaak is de lezing, de ‘verhandeling’; het bestuur geeft zich moeite om dit onderdeel maandelijks op het programma te krijgen. In de notulen is sprake van roosters, afspraken, afzeggingen en plaatsvervangers. Met behulp van oud-leden en ‘Nutsmannen’ uit de buurt komt het bijna altijd voor elkaar: van de veertien vergaderingen ‘van Dekker’ blijven slechts de eerste en de laatste zonder verhandeling. Het zal overigens niet toevallig zijn dat Eduard voor het eerst verschijnt op 28 juli 1836, op de avond dat de lezing ‘De donder-stenen en donder-beitels’ van de arts G. van den Steen is aangekondigd, en na het uitstel van deze spreekbeurt zijn tweede bezoek brengt op 27 oktober, als dit betoog voor de tweede keer op de agenda staat. Dan gaat de verhandeling door.

Op de titel afgaande – de secretaris compenseert zijn uitvoerige beschrijvingen van het vergadergedoe helaas met een uiterste be-

knoptheid inzake verhandeling en eventuele discussie – kun je deze lezing als typerend voor het Nut beschouwen. Van den Steen geeft natuurkundige voorlichting en bestrijding van bijgeloof.

Ook de reeks God, deugd, huiselijkheid en natie is in de titels van de door Dekker bijgewoonde verhandelingen terug te vinden; in de andere overigens niet minder. God: bij Pieter Douwes Dekker over ‘Het randschrift onzer oude Hollandsche Guldens, als eene Proeve van den geest onzer voorvaderen’ (waarschijnlijk: *vigilate deo confidentes*, d.i. weest waakzaam in vertrouwen op God). Natie: in dezelfde lezing, maar ook in ‘De invloed der zeevaart van Nederland op deszelfs bloei, welvaart en beschaving’ (K. Dekker Lz., geen familie). Huiselijkheid: C. Brunjes sprak over ‘Onze huisselijke betrekkingen.’ Deugd meen ik tenslotte aan te treffen bij A.F. Meijer (‘Over het mededooen’) en alweer C. Brunjes, die niet terugschrok voor het vraagstuk: ‘Hoedanig wij, ter beantwoording aan de bedoelingen der Maatschappij, onze werkzaamheden moeten trachten te veredelen, ten einde zelve meer veredeld te worden, en gesterkt in deze belangrijke poging’. Of andere verhandelingen ook in dit kader gepast hebben, valt uit de titels niet op te maken; het nadrukkelijk als luimig vermelde verhaal van G. van Sandwijk ‘Over de paruijk’ (= pruik) lijkt een geval apart.

Aan het slot van elke vergadering waren er, als gememoreerd, de ‘bijdragen’: voorlezing, meestal van poëzie. Maar voor ik dat onderwerp bespreek kort over de identiteit van de leden van het departement Waterland. Wie waren zij? In de notulen is te zien dat de secretaris per vergadering het aantal leden opschrijft (en precies bijhoudt hoeveel er te laat komen), maar niet de namen noteert. Natuurlijk kan uit de notulen in veel gevallen iemands aanwezigheid bewezen worden: leveranciers van amusante of anderszins belangwekkende prestaties en makers van interessante opmerkingen worden vermeld. Maar het aantal aanwezigen slingerd zich meestal rond de twintig, en zoveel namen kom je in het verslag van één vergadering lang niet tegen. Het is dus onmogelijk om per vergadering een lijst van aanwezigen te reconstrueren.

De gegevens laten wel iets anders toe: althans bij benadering is vast te stellen wie tijdens de periode 28 juli 1836 – 26 juli 1838, de tijd dat Dekker vergaderingen bezocht, tot de leden behoorden. Uitgangspunt daarvoor zijn twee gedrukte ledenlijsten van de

Maatschappij tot Nut van 't Algemeen, uit 1834 en 1840. Wie beide keren vermeld staat als lid van Waterland was men- selijkerwijs gesproken ook lid in de hier aangehouden periode. Van wie op een van beide lijsten staat is dit onzeker.

Maar die twijfel kan vaak worden weggelaten met behulp van de notulen, waar entree en vertrek van leden dikwijls – maar jammer genoeg niet altijd – vermeld staan. Op deze manier is een vrij betrouwbare ledenlijst op te stellen (zie bijlage 2), die een paar conclusies mogelijk maakt. De eerste heeft betrekking op een duidelijke tweedeling in het ledenbestand: van de 62 op de lijst voorkomende leden blijken er in een reeks van 25 vergaderingen slechts 21 eens (maar meestal vaker) een bijdrage of verhandeling te hebben geleverd. Ook in de notulen is al te zien dat dezelfde namen steeds terugkomen. Er is m.a.w. een kleine groep actieve leden en een grotere groep die hooguit aanwezig is; of men dat inderdaad was, valt, het is al opgemerkt, niet te achterhalen.

De leden komen uit Amsterdam (16), Buiksloot (17) of de rest van Waterland (20); van negen leden is geen woonplaats bekend. Onder de actieve leden is de verhouding 7-4-8: de inwoners van Buiksloot blijven iets achter. Het verschil in werkzaamheid is groter tussen de beoefenaren van verschillende beroepen, althans voorzover de beroepen achterhaald zijn. Behalve zeven predikanten (en twee studenten aan het doopsgezind seminarie), zeven onderwijzers, een burgemeester en ambtenaren van verschillende soort staan er in de ledenlijst ook beroepsbeoefenaren uit een andere hoek: een bakker, een timmerman, een veehouder, een molenaar en een zeilmaker. Het zijn geen leden van de 'arbeidende klasse', maar zij komen toch ook niet hoger dan de 'mingegoe- de burgerstand.'¹²⁴ Heeft het Nut de standenscheiding dan toch doorbroken? Inderdaad ontmoeten grote en kleine burgerij el- kaar in de vergadering, maar het spectrum van de *actieve* leden is zo kleurrijk niet: drie predikanten (plus de twee aanstaande), vijf onderwijzers, notaris en kandidaat-notaris, de burgemeester en een ander lid van een gemeentebestuur (nl. boekhouder Cleijndert), drie kantoormensen, een koopman en één, ons be- kend lid, werkzaam in de textiel. De doorbraak is maar betrek- kelijk: sprekers en lezers komen in meerderheid uit de grote bur- gerij, met daarbij de onderwijzers als intellectuele vertegenwoor- digers van de burgerstand. Voorzitter en secretaris zijn notabelen: zij zijn burgemeester, notaris, dominee.

De maatschappelijke degradatie die Dekker heeft ondergaan door zijn vertrek van de Latijnse school, is in zijn korte Nutscar- rière niet merkbaar. Net als de a.s. theologen van het doopsgezind seminarie wordt hij geïntroduceerd, als lid aanvaard, als bijdrager aangehoord en opnieuw ingeroosterd; hij lijkt nog altijd hun medestudent, op weg naar de leidende groep van 21, die in hoofd- zaak bestaat uit bestuurders en intellectuelen.

De roep van M.C. van Hall om 'bevallige Kunsten en schoone wetenschappen' (1817) is in Waterland in ruime mate beant- woord. De aandacht die aan literatuur is besteed valt bij de bestu- dering van de geschiedenis van het departement het meest op. Timmerman, molenaar, predikanten en onderwijzers, zijn onder leiding van notabelen bijeen om te luisteren naar Nederlandse poëzie.

Hoewel de secretaris van het departement Waterland een onre- gelmatige titelbeschrijver was, en waarschijnlijk meestal afging op wat hij ter vergadering hoorde aankondigen, bleek identifica- tie van de door hem genoteerde bijdragen in de meeste gevallen mogelijk, vaak door de vindingrijkheid van René Wezel. Men zie bijlage 3. Na de aandacht voor literatuur in het algemeen is de voorkeur voor poëzie geen verrassing meer – Van den Berg wees al op de "verzustering" van dichtkunde en welsprekendheid.'¹²⁵ Van de achterhaalde teksten zijn er maar enkele in proza.

De voorlezing uit Jean Paul door Pieter Douwes Dekker blijkt in twee opzichten uitzonderlijk. Uniek voor de voorlezingen in het departement Waterland is het commentaar ('aanmerkingen omtrent den Schrijftrant des mans') bij de tekst (van hemzelf, uit de al genoemde inleiding van Weiland bij de *Gedachten van Jean Paul*, uit een andere bron?); ook enigszins bijzonder is zijn keuze voor een prozastuk. De poëziebewerking van Eduard, als eigen werk origineler, was aan de andere kant een aanpassing aan het in deze kring meest vertrouwde genre.

Deugd en beschaafde gezelligheid, dat waren de goede zaken des levens ter handhaving waarvan M.C. van Hall de kunst nodig dacht te hebben. Wie de in Buiksloot voorgelezen gedichten leest, begrijpt dat deze poëzie inderdaad voor dit doel kan worden ingezet. Ter verhoging van de gezelligheid greep van tijd tot tijd iemand naar een gedicht van de door Gerrit Komrij weer onder de aandacht gebrachte auteur van *Luimige dichtstukjes* en *De boerti-*

ge zangster, J. van Oosterwijk Bruijn – door Multatuli op vrij zure manier ten tonele gevoerd in idee 1262 – of van J. Immerzeel jr., die weliswaar te boek staat als navolger (nl. van Tollens), maar met zijn ‘Dood van Augias’ toch in het genre grappig-klassiek de prioriteit schijnt te hebben boven Bruijns ‘Philemon en Baucis.’

In dit laatste gedicht wordt de deugd beloond, maar bij gebrek aan ernst, bij alle klemtoon die de luimigheid hier krijgt, voldoen deze gedichten misschien toch niet helemaal aan wat Van Hall zich had voorgesteld. Het ging hem niet om deugd en gezelligheid als zaken die na of naast elkaar de aandacht moesten krijgen; in zijn opvatting hing de deugd met de gezelligheid nauw samen, waarbij in dit laatste begrip niet alleen de moderne knusheid moet worden begrepen, maar ook een accent valt op ‘gezel’. De deugd geplaatst in een sociaal verband.

Luimigheid en grappigheid hadden in de bijdragen een belangrijker plaats dan in de verhandelingen, maar hebben de voorlezingen toch niet overheerst. Loots vermijdt in zijn ‘Huwelijksbelet-selen’ wel de zwaarwichtigheid, maar hij schrijft toch tegen een maatschappelijk vooroordeel. Veel gedichten zijn regelrecht godsdienstig, van de epiek van Hoogvliet tot de fraaie geloofsbelijdenis van Feith, ‘De starrenhemel.’ Twee andere motieven krijgen naast de godsdienst aandacht: natie en gezin. Het nationalisme is bij voorbeeld aanwijsbaar in de fragmenten uit *De Hollandsche natie* van Helmers; geschreven tijdens de inlijving kreeg het in de jaren dertig actualiteit voor wie de natie opnieuw bedreigd wilde zien – door de Belgische opstand. De episode over Reinier Claasens maakte deze held tot voorafschaduwing van de grote Van Speyk (‘dan liever de lucht in’):

Spitsbroeders! zult gij nu, met nederhangend hoofd,
Beschimpt, gesmaad, geboeid, u schandlijk overgeven?
Uw’ beulen danken voor een afgebedeld leven?
Of kiest gij, nevens mij, den dood voor ’t Vaderland?
Beslist: dan steekt dees lont ons luttel kruid in brand!

En de lont doet het inderdaad. Van Multatuli komt veel later laconiek commentaar over de edele onpartijdigheid van de Spanjaarden: alleen zij immers kunnen Claasens’ verheven zelfopoffering gerapporteerd hebben.¹²⁶ Wat dezelfde schrijver zou hebben opgemerkt bij ‘Adeka’, waarin Helmers de kolonisatie van Indië

voorstelt als een menslievende daad van bescherming tegen naar bloed en buit dorstende Portugezen, laat zich vermoeden.

‘Het zaligst levensuur’ volgens Spandaw, een andere navolger van Tollens, is de geboorte van het eerste kind.

Aanstands nog een hel van lijden;
Nu een hemel van verblijden!
Straks een vrouw, in wee en smart,
Schier den dood ter prooi gegeven;
Nu het heerlijkst beeld van ’t leven,
Met een’ zuig’ling aan het hart!

Die geboorte is pas de werkelijke stichting van het gezin; hier raakt de mens aan het doel van het leven. Over vaders, moeders en kinderen wordt heel wat voorgelezen en juist dat gezin is de specialiteit van Hendrik Tollens Czn., de grote man van deze tijd. Buiten is het onweer, zo vertelt hij, daar jagen dwazen op rang en stand omdat zij niet beschikken over de grote verworvenheid van Tollens: ‘Och, ’t geluk woont in onszelven, / En ik zoek het elders niet.’ Dit inzicht verwoordt hij in vele gedichten, zoals ‘Huisselijk geluk’:

Gier’ de storm dan vrij daar buiten,
’k Zal hem uit mijn wanden sluiten,
Waar de rust mij binnen wacht;
Laat dan vlaag en noodweêr huilen,
’k Zal me in mijn gezin verschuilen,
Waar de zon mij tegenlacht.

Het leven staat in het perspectief van een beter hiernamaals, maar dit leidt niet, als bij Bilderdijk, tot aards geknars der tanden. De hemel is nóg beter, maar ook nu is het al goed. Tollens belijdt het geluk op aarde, zijn voortdurende vreugde over het voorspel, zijn ‘aardsgezindheid.’ Het is beslist niet toevallig dat hij in de door Dekker bijgewoonde bijeenkomsten het meest werd voorgelezen: ook bij een telling over een langere periode komt Tollens met voorsprong op de eerste plaats. God, deugd, huiselijkheid en natie zijn alle in Tollens’ oeuvre volop aanwezig. Hij wijst dan ook niet alleen Waterland de weg, maar zijn dichterschap staat in aanzien bij het hele Nut en het hele land. Een verdraagzaam christendom,

een gematigde verlichting; Tollens' werk verwoordt de idealen van de tijd.

Datzelfde kan in het algemeen worden beweerd van de in Waterland voorgelezen werkjes, die dan ook nauw aansluiten bij de eraan voorafgaande verhandelingen. Hier is de verklaring te vinden van het frequent gebruik van literatuur in een Nutsgezelschap. De letterkunde was er naar; dit wordt hier zonder afkeuring gezegd. Voor alles trof de voorlezer en de luisteraar in het werk van Tollens en de zijnen de positieve, sociaal gerichte levensopvatting, die ook voor het Nutswerk nodig was.

Des te merkwaardiger de uitzondering, die inderdaad de regel bevestigt: de geest van ja-tegen-het-leven wordt er des te duidelijker door. Ik bedoel 'Aan den Rijn' van E.A. Borger, dat als enige gedicht op Dekkers avonden een repetitie kreeg en, zoals uit de Waterlandse notulen (en Hildebrands *Camera*) duidelijk wordt, ook meer in het algemeen erg geliefd was. Hier is het gezin verwoest, de dichter kan op het graf van vrouw en dochter zijn verdriet niet uiten en doet het nu in de traditionele vorm van een Rijngedicht.¹²⁷

De droeve zanger heeft geen moed,
Die tranen op het graf te plengen
Der gade, nooit genoeg beschreid.—
Gij, oude Rijn! wees gij mijn bode,
En voer ter rustplaats mijner doode
De tolken mijner menschlijkheid.

Geen hereniging in het hiernamaals, niets over komend heil; Tollens' aardsgezindheid is een lang gepasseerd station.

Noem' hij deze aard een hof van Eden,
Die altijd mogt op rozen gaan:
Ik wensch geen stap terug te treden
Op de afgelegde levensbaan.

Borger mag om zijn populariteit, en om zijn mooie gedicht, niet onvermeld blijven, maar hij staat, ook in het Waterlandse-Nuts-repertoire, alleen.

Aan het eind van het betoog 'Dat er aan 't welzyn des Volks veel

ontbreekt,' in het bekende idee 451 (waarin ook de begroting van het gezin van de molenknecht), doet Multatuli een mededeling over de Maatschappij tot Nut van 't Algemeen.

Er bestaat in Nederland een maatschappij Tot Nut van 't Algemeen. Die maatschappij houdt jaarlyks algemene vergaderingen. De afgevaardigden der departementen hebben 't recht voorstellen te doen... natuurlyk moetende strekken: tot *nut* van 't algemeen. In de laatste vergadering werd door het departement Franekeradeel voorgesteld: 'den departementen aan te bevelen, elk in zyn kring zoveel mogelyk onderzoek te doen naar de gesteldheid der woningen voor den geringen stand, armen of behoeftigen; of zy schadelyk zyn voor de gezondheid en den welstand, en daardoor nadeligen invloed uitoefenen op het huiselyk geluk, en oorzaken zyn van kwyning, achteruitgang, zedeloosheid, onverschilligheid, verdierlyking...'

Ge ziet dat ik niet alleen sta in m'n oordeel over den invloed van het *wonen* op de zedelykheid.

'en plaatselyke maatregelen te beproeven ter verbetering ten deze.'

Zo ver 't voorstel van Franekeradeel. Nu de behandeling in de zitting, volgens de gepubliceerde verslagen:

'Het voorstellend lid licht zyn voorstel nader toe, en wil zelfs by de regering politie- of andere maatregelen hebben uitgelokt, om het voorgestelde doel te bereiken...'

Dat domme departement Franekeradeel! 't Verdiende waarlyk geschrapt te worden van de ledenlyst der maatschappij: tot *nut* van 't algemeen.

'Het lid Arum acht het een onbereikbaar ideaal...'

Spoedig een eikekroon voor dat lid Arum. Ik zei ten onrechte dat er geen uitvindingen worden gedaan door ons Volk... zie Arum eens! Het heeft idealen weten te ontdekken – en onbereikbare nogal! – in dingen waarin ikzelf ze niet zou gevonden hebben, ik, de dromer by uitnemendheid. En Arum vindt nog meer uit. Dat dichterlyke lid beweert:

'dat het onderwerp in kwestie niet ligt op den weg der maatschappij tot nut van 't algemeen...'

Ik vraag: wat ligt er *dán* op dien weg? Tractaatjes? Bybels? Histories van brave hendrikken? Ik zou 't een schonen weg vinden, die tot nut van 't algemeen leidde naar behoorlyke

woningen, al struikelde men dan niet op die wandeling over bundels preken en verhandelingen. Maar ik schyn dit mis te hebben. Althans naar 't oordeel der afgevaardigden van onze maatschappy – tot nut van 't algemeen, vergeet dit niet! – had het dichterlyke Arum *gelyk*, en 't praktisch-domme Franekera-deel *ongelyk*: 'Het voorstel werd by acclamatie verworpen...'

Is 't niet bedroevend? Gy begrypt dat er onder die acclamerende afgevaardigden veel dominees zyn. Moesten ze niet in natte kelders worden gestopt, om daar door nauwte en vuil, door vocht en stank wat *menselykheid* te leren by hun godsdienst, of liever in plaats daarvan¹²⁸

Het Nut komt hier naar voren als een gezelschap waar onpraktische mooipraters, onder wie zelfs dominees (bij Multatuli oplichters van professie), de meerderheid hebben: hun preken en verhandelingen sluiten de weg naar werkelijke verbetering af. Rammelslag, Multatuli's verschrikkelijkste aanhanger, looft zijn eigen predikant als volgt: 'Denk je dat-i aan wonderen gelooft? Zo min als ik... kyk, daar gaat-i juist. Zou je wel zeggen dat-i dominee was [...] Onlangs heeft-i op 't Nut gesproken... over insekten... hy had er 'n hele boel by zich... tussen glaasjes, weet je. Nu, en daar sprak-i over... van belang, hoor!' ¹²⁹

De Maatschappij tot Nut van 't Algemeen is op zijn best onbenullig. Op de school van Stoffel Pieterse maakt men gebruik van een vanwege de Maatschappij uitgegeven chrestomathie (in 1805 heeft het Nut een *Nederlandse Chrestomathie* uitgegeven).¹³⁰ Sprekend over de landelijke vergadering, de z.g. grote Nutsvergadering, demonstreert Multatuli zijn kennis van de spellingvoorschriften in de waarschuwing: 'lees niet: grote-nutsvergadering.' ¹³¹ In *Minnebrieven* is de stiefmoeder van Fancy gebeten op Max Havelaar, want die zou 'ergens in 't Nut, een verhandeling gehouden hebben tegen 't kousenstoppen.' ¹³²

In hoeverre maakt de eerder gegeven algemene karakteristiek van het Nut de afkeer, hoon en minachting bij de latere Multatuli begrijpelijk? Het Nut is gekenschetst als paternalistisch, maar paternalisme is Multatuli, tenslotte ook een negentiende-eeuwer, niet vreemd. Zie zijn gedachten over het koloniale stelsel en zijn voorkeur voor de verlichte despoot, uitlopend op zijn (toch niet *alleen* als grap op te vatten) sollicitatie naar de functie van dictator – al was was het dan maar dictator in tijdelijke dienst.

Met het woord 'volksopvoeding', kortst mogelijke aanduiding van alle activiteiten van het Nut, kan ook het werk van Multatuli worden samengevat; ook hij streeft langs deze weg naar vergroting van het geluk. Maar er zijn wel verschillen. Slaat 'volk' bij het Nut op armen en arbeiders, Multatuli richt zich tot een grotere groep: het volk van Nederland, of eventueel ook daarbuiten, iedereen. Zijn patriarchaat reikt verder.

En al is volksopvoeding beider program, de inhoud van de instructie hoeft daarom natuurlijk allerminst overeen te komen. Zeker zijn er overeenkomsten, maar zij worden kleiner bij nadere beschouwing. Inzake het onderwijs treft een duidelijk feit: zowel de Maatschappij tot Nut van 't Algemeen als Multatuli wijzen aan het begin van de jaren zeventig op de slechte salariëring van onderwijzers en bepleiten loonsverhoging.¹³³ Multatuli's opvattingen over dit onderwerp staan dan ook niet tegenover de opinie van het Nut. Hij lijkt uiteindelijk zelf niet tot een volstrekt onduidelijk standpunt te komen, maar uit zijn beschouwingen komt wel naar voren hoezeer het 'leren denken' in zijn visie het eerste en het laatste behoort te zijn, en hoe betrekkelijk het belang is van feitenkennis. Hier ligt weer een verschil met het Nut, ook al zou een voorstelling van de Maatschappij als koningin van de feitenkennis overdreven zijn. Met meer recht is aan het Nut iets anders toe te schrijven: de invoering van het klassikaal onderricht, volgens sommigen de laatste onderwijsvernieuwing van enig gewicht. Multatuli kon hier op zijn best een noodzakelijk kwaad in zien. Hij bleef bij de 18de-eeuwse voorkeur voor opvoeding door de ouders zelf, en combineerde dit standpunt als gezegd op paradoxale wijze met looneisen voor de klassikale onderwijzers. Het onderscheid is duidelijk, zij het misschien niet van principiële aard.

De verschillen spreken waarschijnlijk duidelijker vanuit het begrip verlichting; hier is Multatuli's standpunt meer uitgesproken. Het Nut gaf natuurkundige voorlichting en verspreide publikaties over gezondheidsleer. Ook Multatuli hamerde op het belang van kennis van de natuur (waarbij hij dit begrip overigens veel ruimer opvatte). In navolging van Rousseau keert hij zich tegen het stijf inbakeren van pasgeborenen, voor hem een symbool van de bekrompen-christelijke opvoeding. Zijn pleidooi voor luchtverversing in de kinderkamer heeft veel gemeen met de veelvul-

diger en omslachtiger uiteenzettingen over deze onderwerpen van de Nutsgeneesheer G.A.N. Allebé.¹³⁴

Toch geeft het advies van dokter Holsma aan juffrouw Pieterse over dit onderwerp meteen het verschil aan: 'De dokter vertelde haar, tot 'r grote verbazing, dat men z'n kinderen niet als pakgoederen mag opstapelen in een bedstee. Dat er lucht, licht, leven, beweging, *genot* nodig is tot ontwikkeling van ziel en lichaam. [...] Dat haar godsdienst best achterwege kon blyven by de opvoeding...' ¹³⁵

In dat laatste zit het hem, want zoals bekend bleef het Nut de godsdienst juist centraal stellen. Bestreed het Nut bijgeloof, dan toch alleen als het onchristelijk was. In Multatuli's atheïsme wordt duidelijk dat zijn verlichting veel radicaler is; dit zou overigens ook aan andere aspecten geïllustreerd kunnen worden. In zijn afkeuring van het Nut speelt misschien het revisionisme-effect een rol: zoals de grootste afkeer van de ouderwetse communist eerder dan naar fabrikanten en grootindustriëlen uitgaat naar de sociaal-democraten, die door een halfzachte politiek het volk misleiden, het revolutionaire werk bederven en misschien zelfs bewust meeëten uit de pot van de klassevijand, zo wordt de moderne dominee, in of buiten het Nut, voor Multatuli het kwaad in persoon. Zijn gematigde praten over gematigde verbetering is niet alleen ineffectief, niet onschuldig; het werkt verbetering juist tegen.

Zelfs over het nationalisme, geen eigenschap die men snel met Multatuli zal verbinden, heeft hij op deze manier gedacht, toen hij zijn tegenstanders ('wie denkt z'n vaderlandsliefde te moeten tonen door mooipraten en "frasen"') bij de dreiging van een Pruisische inval de uitdagende toezegging deed van een 'rendez-vous op de grens.'¹³⁶ Komt die inval inderdaad, dan verwacht hij van de modernen de verklaring 'ik ben modern', van de orthodoxen 'ik ben orthodox', maar slechts van weinigen bijval voor zijn eigen betuiging: 'ik ben *Hollander!* Halt, vreemdeling! weg van *Hollandsen* bodem!' ¹³⁷

Het christendom vooral is tussen het Nut en Dekker komen te staan; daarmee hangt dan nog samen dat Multatuli inderdaad nog altijd naar deugd en geluk streefde, en kennis als middel daartoe zag, maar daarbij vooral aan het begrip deugd een heel andere inhoud gaf. De huiselijke, wat kneuterige deugdzaamheid van het Nut is vervangen door een zelfbewuste humanistische opvatting,

die spreekt uit zijn bekendste aforismen: 'De roeping van de mens is: mens te zyn' en 'Genot is deugd.' Ik kom hierop nog terug.

Toch heeft Eduard Douwes Dekker van zijn zestiende tot zijn achttiende vele avonden, naar ik aanneem vrijwillig en tot zijn genoegen, in Nutsmilieu uitgezeten. Wie bij voorbeeld op grond van Dekkers eigen voordracht naar Jean Paul mocht twijfelen of Dekker zich in dit gezelschap thuisvoelde, hem bewijst het jeugdwerk in dezelfde trant het tegendeel: het gedicht 'Mijn schaatsen,' waarvan het auteurschap overigens niet helemaal vaststaat, het gedicht voor Kruseman (1838) en de eerste 'Losse bladen uit het dagboek van een oud man' (1841).¹³⁸ Zelf schrijft Multatuli uitvoerig over *De bruid daarboven* als schoolwerk. We hebben gezien dat de Maatschappij tot Nut van 't Algemeen later door hem hoofdzakelijk bekritiseerd werd. Uit die latere kritiek is ook op te maken dat het Nut hem nooit helemaal onverschillig liet. Dat hij in 1860 Buiksloot onthaalde op zijn ouderwetse moedergedicht, toont zijn dubbelzinnigheid niet alleen tegenover het gedicht, maar ook in zijn verhouding tot het Nut. Toen hij op zijn lezingentournees (1878-'81) per trein, trekschuit en diligence een paar keer het land doortrok om overal in almaar nieuwe voordrachten zijn deugd en geluk aan de Nederlanders voor te houden, betekende die overvloed voor hem een overwinning op de armoedige concurrentie van de oude Nutsverhandelaar, die de departementen tevreden stelde met één lezing per seizoen.

Het verschil tussen Dekker-1838 en de latere schrijver wil ik enigszins verduidelijken door bespreking van een aantal kritische opmerkingen van Multatuli over de Nederlandse letterkunde van de 19de eeuw. De schrijversnamen die hij noemt bevestigen dat die literatuur dezelfde is die hij als Nutslid heeft bewonderd. Hoe kan het anders? Het Nut representeerde in veel opzichten de samenleving: het bewonderde dichters die die gemeenschap verheerlijkten; uiteraard stonden dezelfde auteurs ook in algemeen aanzien.

In het begin van Multatuli's 'Uren met Bilderdijk', zijn sectie op het treurspel *Floris V*, vermeldt hij een inmiddels losgelaten plan: 'een analytische schets te leveren van de Nederlandse Letterkunde in de eerste helft der 19de eeuw, en 'n betoog van den verderfelyken invloed dien ze op het volkskarakter heeft uitgeoefend.'¹³⁹ Hij heeft ook dit onderzoeksproject niet kunnen uitvoe-

ren, naar zijn mening door de schuld van tegenstanders, zoals bijna altijd. Zij brachten hem door bedrog in geldnood, met als gevolg gedwongen verkoop van de voor zijn analyse noodzakelijke boeken, 'voor minder geld dan de kisten gekost hadden.'

Geen analytische schets dus, maar Multatuli maakt zijn mening in een paar opmerkingen toch wel duidelijk. Zo staat er in idee 1053a:

Sedert honderd jaar – en langer! – is 't gemoed des Volks bedorven door ongezonde litteratuur. Er had kans bestaan dat de natuurlyke smaak die hadde afgewezen, wanneer ze niet ware gesausd geweest met 'n goddienery die den zelfstandigen denker walgt, maar by de overgrote meerderheid geldt voor 'n certificaat van zedelyke bruikbaarheid. [...] Het voortdurend verkrachten van gezond verstand...

Door 't opdringen van tastbare onmogelykheden, als waarheid.

... Dat gewoon maken aan leugens. Dat vermoorden van 't zedelykheid-gevoel...

Door 't lelyke voor te stellen als schoon.

...Dat verdoven van natuurlyk gevoel, om daarvoor 'n spokerige godsvrees in de plaats te stellen. Dat uitblussen van 't heilig vuur waaruit de onbedorven mens z'n sterkte put. Dat verlammen van wilskracht. Dat aandringen op berusten, dat toezeggen van bovenaardse hulp, beloning en vergiffenis. Dat ontmannen van de karakters...

Wat toch is de Godsdienst anders dan dit?

...zie, dit alles heeft me bedroefd en verontwaardigd.¹⁴⁰

Allereerst valt hier op hoezeer de invloed van literatuur op het volk voor hem vanzelf spreekt, al is die invloed hier dan negatief. Verder blijkt deze passage door één oppositie beheerst te worden. Multatuli plaatst in de tweede zin tegenover goddienerij de natuurlijke smaak; in het vervolg wordt deze tegenstelling almaar opgeladen. Naast natuurlijke smaak komen gezond verstand, zedelijkheidsgevoel, natuurlijk gevoel en het heilige vuur van de onbedorven mens. Aan de andere kant van de streep krijgt de goddienerij verduidelijking door de begrippen 'onmogelykheden als waarheid', 'leugens', 'berusten', 'toezeggen van bovenaardse hulp' en 'ontmannen van de karakters.'

Multatuli werkt hier met het panacee van zijn Rousseause natuurtheorie. In oorsprong is de mens goed; de natuurlijke mens is goed. Veel kwaad is, en wordt nog altijd, veroorzaakt door 'de zeden', waarbij volgens Multatuli de godsdienst de slechtste rol gespeeld heeft. Ergens in de geschiedenis is de mensheid gebiologeerd door propagandisten van de godsdienst, gehypnotiseerd, bedwelmd. Door te dreigen met hellestraf en buitenste duisternis, door anderzijds te paaien met het eeuwige leven, hebben zij het goede tot handel gemaakt, hebben zij de mensen gewend aan het accepteren van onmogelykheden en geleerd in onbegrip te berusten. Juist het geloof in het onmogelyke, het geloven van wat de mens niet kan begrijpen, garandeerde immers een goede plaats in de hemel? Dit is Multatuli's belangrijkste voorbeeld van een ontwikkeling waarbij de zeden de mens van een aantal goede eigenschappen beroven; eigenschappen die de mens van nature bezat en die daarom 'natuurlijk' heten. Het gezond verstand hoort daartoe: de godsdienst leert om er tegenin te gaan omdat de geloofswaarheden ermee in strijd zijn. Multatuli voert campagne voor herstel van het gezond verstand. Bij (overvloedige) herhaling legt hij uit dat alle problemen moeten worden opgelost via de methode 'twee maal twee is vier': voor het verstand zijn alle vragen in beginsel eenvoudig, want alles kan *in principe* worden teruggebracht tot een mathematisch vraagstuk, al zijn wij *in de praktijk* niet in staat alle causale factoren correct te meten. Het zedelijkheidsgevoel van de onbedorven mens hecht geen waarde aan onbewijsbare geloven en kent geen vooroordelen. Volgens dit zedelijkheidsgevoel zou het de eerste taak van de mens zijn, om voor de eerder aangeduide problemen, de grote levensvragen bij voorbeeld, antwoorden te zoeken, opnieuw volgens de mathematische methode. Dit behoort volgens Multatuli tot 'de roeping van de mens': als enig denkend wezen kan de mens deze taak aanpakken. Het ligt in zijn natuur (!) dat hij het doet. Zolang hij over heilig vuur beschikt, doet hij het; zijn menselijk karakter wordt 'ontmand' – ontmenst – als hij afstand doet van het denken, deze menselijke faculteit bij uitstek afkapt, en vlucht in het geloof.

Vlucht, want in het geloof wordt aan de gelovige een troost gegeven in alle ellende van het leven, inclusief het naderen van de dood. Maar de troost is vals, dat wil 'de zelfstandige denker' aantonen. Wie met de valse troost genoegen neemt, blijft onder de menselijke maat die deze denker – Multatuli – aanlegt. Zonder

ongeluk en dood te verhullen wijst ook de denker een weg tot geluk, maar dan tot geluk in het leven met de ogen open, in 'natuurlijk' leven, in het volgen van zijn 'roeping van de mens'. Hij brengt bevrijding van zondesproken, en daarmee meteen de echte deugd: geluk vinden in weetgierigheid en inzicht in de aard der dingen, in het zien van de natuur zonder narcose, in het besef van gewoonweg te bestaan. Dat genot is mede begrepen in Multatuli's 'Genot is deugd.'¹⁴¹

Dat de mens, enerzijds van nature een denker, zich anderzijds zo gemakkelijk van zijn natuurlijke zijswijze afwendt, is een vraagstuk waar Multatuli niet op ingaat. Maar het is duidelijk dat de Nederlanders door hun literatuur worden weggehouden van genot en deugd, kromgegroeid en van hun 'natuurlijke smaak' beroofd als zij inmiddels zijn. Hadden zij die smaak nog, zij zouden in hun godsdienstige schrijvers de opium voor het volk hebben herkend, en afgewezen.

In idee 1052b valt Multatuli de Nederlandse literatuur van een andere kant aan. 'Sommige Nederlandse schryvers namelyk waren in vroeger tyd niet zeer oorspronkelyk.'¹⁴² Hij vervolgt met de lieflijke vaststelling dat de Nederlanders bij nader inzien toch in één opzicht onafhankelijk bleken van hun (Duitse) voorbeelden: zij hielden hun werk volkomen vrij van humor.

Helmets, Loots, Tollens... zy allen beloofden – en hielden woord, waarachtig! – de wereld nooit anders te zien dan uit 'n vers-achtig oogpunt.

Een paar verraders zyn er geweest! De juffrouwen Wolff en Deken – één van de twee althans – Loosjes – eventjes! – Bilderdyk... heel eventjes, byna *niet*, en altyd met God.

Staring was soms op 't punt 'n booswicht te worden. Dit moet ik tot z'n eer erkennen.

Waar ik sommige anderen plaatsen moet, die wél humori-seerden, maar... hoe zal ik 't zeggen? Hen die toch wel kans zagen te stelen ook, en 't gestolene nog te vervalsen...

Nagevolgde humor is *altijd* vals.

... en als men dan bovendien nog modellen kiest, die reeds zelf zo bitter lyden aan wurmstekigheid, Jean Paul, Claudius den Wandsbecker bode... och!

En den zoeterigen Hebel met z'n *Schwäbisch*, en Hölty...

Kortom, wie de duitse litteratuur wil leren kennen van 1760 af, tot... hm,hm... toe, moet zich 'n compleet stel hollandse Letteroefeningen en Muzen-almanakken aanschaffen. Daarin vindt men alles – neen, byna alles – zo ongeveer tegen den tyd toen men 't in Duitsland begon te vergeten.

Alles... op 't oorspronkelyke na. Op den van de Natuur afgekeken *humor* na.¹⁴³

Opnieuw probeert Multatuli zijn bedoeling duidelijk te maken met behulp van een contrast. Helmets, Loots en Tollens nemen een 'vers-achtig standpunt' in; daartegenover staat humor. Hij laat hier een tweede tegenstelling op volgen, navolging versus oorspronkelijkheid, die aan het eind van het citaat aan de eerste wordt gelijkgesteld: het oorspronkelijke = humor, dus geldt ook: het vers-achtige standpunt = navolging.

Over humor heeft Multatuli uitvoerig geschreven in idee 158, het idee met het doorgeknipte meisje. Hij betoogt hier dat humor op niets anders neerkomt dan op het weergeven van (alweer) de natuur, een symbool dat bij Multatuli zwaar beladen wordt. De argumenten voor deze gelijkstelling liggen in de volgende twee aspecten van zijn natuurbegrip. In de eerste plaats omvat de natuur al het bestaande: buiten de natuur is er niets. Ten tweede gaat in de natuur alles volgens vaste wetten (anders zou 'twee maal twee' ook wel eens vijf kunnen zijn, en dat is niet zo). Komt de schaar van een koperpletterij in werking, dan knipt hij een lucht-massa door midden, maar vervolgens evengoed een meisje van achttien jaar, indien zij tenminste op de juiste wijze tussen de bladen gehouden wordt. Wanneer wij een bovennatuurlijke in-menging denken te zien, dan berust dat op onvoldoende inzicht in de wetten. Humor levert die schrijver, die de onverstoorbare werking van de natuurwetten in zijn werk weet te tekenen.

Langs deze weg komt Multatuli tot zijn definitie: 'Humor is 't weergeven van de Natuur.' Deze omschrijving bevredigt niet helemaal. Een koele registratie van natuurwetten lijkt erbij ingesloten en dat Multatuli zo iets als voorbeeld van humor zou hebben gezien, is niet in overeenstemming met de toon van idee 158. De concluderende definitie past niet bij de rest en lijkt de gedachten van de schrijver onvolledig weer te geven. H.J. Polak constateert 'dat Multatuli – als meermalen – de halve waarheid gedefinieerd heeft';¹⁴⁴ de andere helft is volgens Polak te vinden in

het hart van de humorist, dat niet alleen droge feiten waarneemt maar door die feiten, door de werking van Multatuli's natuurwetten, geroerd wordt. Er is een contrast tussen de voorkeurloze natuur en de waarnemer met zijn voorkeuren.¹⁴⁵ De humorist moet zijn ontroering daarover laten doorklinken.

In het hierboven aangehaalde fragment uit idee 1052b lijkt een dergelijke aanvulling op de eerdere definitie te zijn begrepen. Multatuli eist hier van humor oorspronkelijkheid ('Nagevolgde humor is altijd vals'); oorspronkelijkheid vanzelfsprekend aan de kant van de schrijver. Dit sluit aan bij zijn vertogen over kunst in de derde bundel *Ideeën*, waar een eerder aangenomen stelling, kunst is nabootsen (!), toelichting krijgt in een uiteenzetting die zegt dat niet het uiterlijke moet worden weergegeven, maar de essentie. Die essentie moet de kunstenaar afleiden uit wat hij zelf ziet. 'Het eenvoudig volgen van den natuurlyken indruk'¹⁴⁶ levert dan altijd iets goeds op, imitatie van anderen nooit. De natuurlijke indruk is weer de onbedorven indruk van het 'natuurlijk gevoel.' Inderdaad heeft Multatuli aanvankelijk 'de halve waarheid gedefinieerd,' maar de andere helft blijkt toch ook bij hem te vinden.

Zijn verwijt aan Helmers c.s. komt dus bijna neer op een herhaling van de uitval tegen leugens en 'goddienery' die hiervoor is besproken. De valse humoristen falen doordat zij onoorspronkelijk zijn, geen eigen 'natuurlyken' indruk verbeelden. Zij willen herhaling van wat al geweest is. Zij kijken niet naar de natuur om hun menselijke roeping te volgen, het vaststellen en verkondigen van de waarheid, maar zij brengen een nieuw verfsje op een oude preekstoel.

Zo moet de paradoxale gelijkstelling van het oorspronkelijke en de van de natuur 'afgekeken' humor worden begrepen. Daarom navolging valse humor oplevert, is duidelijk. Tenslotte nog het vers-achtig standpunt. Multatuli zet het tegenover humor, en heeft dan het oog op de naar zijn indruk onoprechte sentimentaliteit: het vers-achtig standpunt is onnatuurlijk omdat het gevoelen als echt wil suggereren die in feite uit boeken afkomstig zijn. Op de achtergrond speelt misschien ook Multatuli's vaak beleden veroordeling van de versvorm op zichzelf. Als... onnatuurlijk, in vergelijking met het proza.

Hoewel Multatuli een extreem empirisme uit wil dragen, en zijn felle atheïsme ook als element van radicale verlichting moet wor-

den gezien, zijn er ook hoekstenen van zijn kritiek op de Nutsdichters van elders afkomstig. Zijn natuurtheorie is in het voorafgaande in verband gebracht met Rousseau: al heeft Multatuli ook de studie 'Over den Emile' uit het pak van Sjaalman nooit geschreven (of in Straatsburg verloren),¹⁴⁷ al volgt hij Rousseau nergens systematisch, de band is onmiskenbaar. In de verlovingsbrieven komt Rousseau al voor. Tegenover Busken Huet ontkent Multatuli zijn schatplichtigheid voor zover het gaat om ideeën over opvoeding: 'ik heb 't niet van Rousseau maar lees veel in 't boek waarin Rousseau las. (Ik beweer dat-i vaak slecht las.)'¹⁴⁸ Het boek is de natuur. Rousseau las slecht omdat hij van de onbedorven mens een soort van heilige gemaakt heeft. Tegen de natuurlijke mens van Rousseau heeft Multatuli dezelfde bezwaren als tegen de 'godderige' Jezus van de evangelisten; wie bij het mensen-tekenen de zonde weglaat, pleegt volgens Multatuli een vervalsing.¹⁴⁹

Hoe dit ook zij, zijn opvatting van natuur en natuurlijkheid, overal in zijn werk aanwezig, is geen resultaat van consequente berekening maar een hypothese. Zijn redeneermethode mag in veel opzichten verlicht zijn, dit fictieve uitgangspunt kan men eerder romantisch noemen. Hetzelfde geldt voor dat andere aangrijpingspunt van zijn kritiek, de oorspronkelijkheid. Deze eis staat meestal met natuur en humor in verband, maar is tegelijk een verschijningsvorm van Multatuli's individualisme. Ook dit element is bij hem overal te vinden. 'Mijn stijl, – dat ben ik,' schrijft hij al in 1851 aan Kruseman; tegelijk veroordeelt hij zijn jeugdwerk als 'soeperig [...] zoo als trouwens de meeste verzen van de 19 eeuw.'¹⁵⁰ De literatuur is de afbeelding van de ziel van de schrijver; vooral *Minnebrieven* verdedigt hij langs deze weg. Hij zegt ook dat geniale kunst geen voorgangers heeft;¹⁵¹ de hoogste lof voor zijn eigen werk luidt dat het 'gelykt op niets.'¹⁵²

Van Tollens en de zijnen heeft inderdaad nooit iemand dat volgehouden. Toch besluit Multatuli 'Saïdjah en Adinda' met een Tollens-citaat – en een treffend – en geeft hij ook veel later toe dat Tollens naast een 'massa onbeduidende geesteloze, en zelfs bespottelyke dingen' ook 'schone stukken' geschreven heeft.¹⁵³ De slachtoffers van zijn kritiek: Helmers, Loots, Tollens, Jean Paul, Claudius, Hebel en Hölty, zijn overigens zonder uitzondering te vinden in de notulen van het departement Waterland. Claudius komt in mijn bijlage toevallig niet voor, maar werd, in vertaling

van Tollens, in andere bijeenkomsten zelfs vaak geciteerd, het meest door Pieter Douwes Dekker. Tegenover zijn eigen Jean Paul zijn Multatuli's bedenkingen misschien vooral geïnspireerd door kritiek op zijn eigen verleden. Helemaal rechtvaardig is het niet om van deze auteur alleen de meligheid te belichten, met voorbijgaan aan de losse, eventueel 'natuurlijk' te noemen, romancompositie, waarvan Multatuli misschien wel een beetje geprofiteerd heeft. Hij was zich meer bewust van de verlichte aspecten van zijn denken dan van de romantische kanten van zijn schrijverschap.

Tollens en zijn mede-idealisten wilden de mens iets meegeven op de moeilijke weg naar God en deugd, naar het geluk. Bij Huet is al te vinden waarom naar het aanbod van Tollens na korte tijd geen vraag meer was.

Verkeeren wij in de stemming, welke naar een stichtelijk boek, een psalm, een woord van troost en bemoediging doet grijpen, dan vinden wij in zijne gedichten stof genoeg; want zij omvatten de uitstortingen van een aandoenlijk gemoed, dat reeds vóór het twintigste levensjaar medegevoelde, en tot voorbij het vijf-en-zeventigste al zijne warmte behield. Komen wij daarentegen tot deze poëzie met onze nooden als kinderen der eeuw, met onze kritiek, ons scepticisme, ons ongeloof, ons verdeeld of gebroken hart, dan laat zij ons koel; dan achten wij deze rok zonder naad een afgedragen kleedingstuk; dan hebben wij moeite ons voor te stellen, dat iemand met zoo weinig menschenkennis, zooveel zelfbehagen, en zulk een beknopt vokabulair, ooit onder de echte dichters is kunnen gerekend worden.¹⁵⁴

Hier wordt ook de domineespoëzie veroordeeld, lang voor Cornelis Paradijs, en het idealisme lang voor 1879.¹⁵⁵ Vatten wij de rok zonder naad op als een (al te) gladde rok, een kledingstuk dat de ziel afdekt, zonder dat twijfel (het 'verdeeld of gebroken hart') zichtbaar kan worden, dan komt Huet hier dicht bij de kritiek van Multatuli. Kritiek, ongeloof, een gebroken hart, het is in Multatuli's werk gemakkelijk te vinden: geen rok toonde meer naden dan de zijne.

Maar een scepticus wordt hij daarom toch nog niet. Een laatste

citaat moge zijn verhouding tot de idealisten, de schrijvers en het milieu van zijn jeugd nog eenmaal verduidelijken: 'Kunst – in hogen zin – is een der krachtigste middelen tot het opwekken van *schoonheidsgevoel*. Dat is: *ter veredeling*. Dat is: tot oefening in de *bekwaamheid* om te genieten. Dat is: om *deugdzaam* te wezen. Dat is: te naderen aan *geluk*.'¹⁵⁶ De functie van kunst, de mensen voeren naar het geluk, past helemaal bij het Nut. Volksopvoeding was hoofddoel van het Nut. Ook Multatuli's streven kan in dit woord worden gekarakteriseerd: literaire of andere elites spelen in zijn overwegingen geen rol. Belangrijke overeenkomsten, en ook zijn terminologie lijkt hier ontleend aan de jaren dertig.

Maar daartegenover staan de verschillen, die in de voorafgaande bladzijden gebleken zijn. Al in de eerste woorden, kunst in hogen zin, sluit Multatuli de idealisten uit. De kunst kon immers in zijn opvatting alleen tot deugd en geluk leiden als de kunstenaar zijn eigen indruk van de natuur geeft, zijn persoonlijke opvatting van de waarheid, desnoods tegen de maatschappelijke conventie in. Daarom valt Multatuli Da Costa bij (in het Nut evenmin populair als de 'deugniet' Staring), wanneer die aan de dichter een drietal eisen stelt: gevoel, verbeelding, maar ook heldenmoed. Deugdzaam en gelukkig is de kunstenaar alleen omdat hij in de uitvoering van dit programma voldoet aan zijn menselijke roeping ('mens te zyn') en zich dat realiseert; door zijn waarheid te geven kan hij zijn publiek de weg van het denken wijzen.

De kunst voert tot geluk, die gedachte uit zijn jeugd bleef Multatuli aanspreken. Maar hij achtte de kunstenaar geen lessengever of schoolmeester: het gaat niet om een nadrukkelijke moraal. Dat hij voor de kunst op romantische manier een eigen identiteit opeist kan men niet meteen zeggen. Hij identificeert met zoveel woorden kunst en wijsbegeerte, waarbij de kunstenaar-wijsgeer zo ongeveer alle vakken moet overzien en als taak krijgt toegewezen: het wakker schudden van de specialisten. Voor allen geldt het eerder aangehaalde: 'wie verveelt, heeft ongeluk.'¹⁵⁷

Hier krijgt de kunst in zekere zin zijn eigen identiteit toch, want het lijkt de taak van de wijsgeer, schrijver te worden. In elk geval moet de schrijver volgens Multatuli volstrekt origineel zijn, terwijl de dichters die hij attaqueerde in zijn ogen buitenlanders nadeden, de algemeenste opinie volgden en uiting gaven aan clichématige en weinig doorleefde geloofsopvattingen. Hun boe-

